

बालनीतिकथाः

प्रथमो भागः

श्रियां नाथं नमस्कृत्य नत्वा च सुरभास्तीम् ।
कथये शिष्यबोधाय बालनीतिकथाः प्रियाः ॥

लुब्धो दाशः

पुरा धामनगर्ष्या कश्चिद् दाशः आसीत् । स एकां
कुक्कुटीम् अपालयत् । परमा अद्भुता आसीत् सा कुक्कुटस्त्री ।
सा नित्यं सौवर्णम् अण्डम् अददात् । दाशस्तु तस्य सौवर्णस्य
अण्डस्य विक्रयेण कुडुम्भम् अणुप्यत् । सुवर्णं लब्ध्वा तस्य तृष्णा
अवर्धत । स अर्थस्य संग्रहं कर्तुं प्रवृत्तः । धनसञ्चये प्रसक्तः स
दाशः एकदा अचिन्तयत्--

किञ्च एकपदे सर्वं सुवर्णं कुक्कुटस्त्रियाः ।

कुचिं विदार्य संग्राह्यं किं स्वल्पेन शनैः शनैः ॥

इति विचिन्त्य स कुक्कुट्याः उदरं पाटयाश्चकार । उत्पा-
टिताश्च अपि कुक्कुट्याः उदरात् न स एकमपि अण्डम् अलभत ।

‘दा दुःखम् ! शृद्धिमिष्टवतो मूलं मे विनष्टम्’, इति बहु

विलप्य लोभाविष्टः स आत्मानं शप्न् विनष्टः । अत उच्यते—

मातरं पितरं पुत्रं आतरं वा सुहृत्तमम् ।

लोभाविष्टो नरो हन्ति स्वामिनं वा सहोदरम् ॥

धूर्तः शृगालः

एकः शृगालः आसीत् । स वनेऽवसत् । एकदा स जलं पातुं घोषीम् अगच्छत् । स जलेऽपतत् । तस्मिन्नेव क्षणे कश्चित् छागः तत्रागच्छत् । स अपि पिपासितः आसीत् । स तम् अपृच्छत्—‘अहो मित्र ! अपि वर्तते मधुरं जलम् ?’ शृगालः अवदत्—‘मधुरमिति किं कथयामि, केवलं पीयूषमेव’ । वारं वारं पीत्वापि तृप्तो न भवामि । न कामये हातुं जलमिदम् ।

छागः सरलहृदयः आसीत् । स दुर्जनस्य तस्य मधुराणि वचनानि श्रुत्वा जलं पातुं तां वापिकोम् अवातरत् । शृगालस्तु तस्य पृष्ठे पादं निधाय वाप्याः बहिः निरगच्छत् । छागस्तु तत्रैव जले मञ्जनानि उन्मञ्जनानि च पुनः पुनः अनुभूय दुःखेन प्राणान् अत्यजत् । अत उच्यते—

दुर्जनः प्रियवादी च नैतद्विश्वासकारणम् ।

मधु तिष्ठति जिह्वाग्रं हृदि हालाहलं विषम् ॥

दुष्टः काकः

एकः नृपः आसीत् । स ग्रामादे अवसत् । तस्य प्रासादस्य अङ्गणे उद्यानम् अभवत् । तस्मिन् बहवः पादपाः आसन् । तेषु काकः हंसश्च सखीयो आस्ताम् । काकः स्वभावेन खलः आसीत् । सर्वे राजकुमाराः तं हंसं काकं च पर्यचिन्वन् । एकदा खेलतः राजकुमारस्य हारः भूर्मा अपतत् । हारः बहुमूल्यः रत्नैः कृतः आसीत् । काकः तं भूम्यां पतितम् अपश्यत् । स तूष्णीं तम् आदाय अगच्छत् । नृपस्य पुरुषाः हारस्य अन्वेषणाय तत्र आगच्छन् । ते तं हंसं हारस्य विषये बहून् प्रश्नान् पर्यपृच्छन् । स तु—‘न अहं हारस्य चौरः’ इति सत्यम् सत्यम् अवदत् ।

तेऽकथयन्—‘हे हंस ! त्वं चौरः नासि । तव मित्रं काकः चौरः आसीत् । तथापि मित्रार्थे त्वं येन केन प्रकारेण हारम् आनय । अन्यथा नृपस्य आदेशेन वयं त्वां हनिष्यामः । हंसः अवदत्—‘अहं हारं न अनोरयम्, दण्डं च न अर्हामि ।’

तेऽकथयन् । सत्यं कथयति । तथापि काकः तव मित्रम् स चौरः । त्वं तस्य सहचरः । त्वं मित्रस्य दण्डं सहस्र । इति उक्त्वा ते हंसे बाणम् अचिपन् । हंसः पश्रत्वम् अगच्छत् । अतः उच्यते—

खलः करोति दुष्टं नूनं फलति साधुषु ।

दशाननोऽहरत् सांतां पन्थनं च महोदधेः ॥

परानुकारी खरः

एकः वणिग् आसीत् । तस्य गृहे गर्दभः वृषभश्च पालितौ आस्ताम् । पशू तौ तस्य वणिजः भारान् अवहताम् । एकस्मिन् दिने स वणिग् गर्दभे तूलम्, वृषभे लवणगोणीं च निधाय हट्टं प्रातिष्ठत् । मार्गे काचिद् गिरिणदी आसीत् । नद्यां गाधं जलम् अभवत् । तां उत्तरताम् उच्चावचेन मार्गेण गच्छतां च तेषां महान् प्रपातः अजायत । भाराकान्तः श्रान्तः स वृषभः जले अपतत् । जलस्य धारायाः संयोगेन लवणम् अद्रवत् । तेन वृषभस्य भारः न्यूनः अभवत् । स उत्थाय लघुभिः पदैः सुखेन अगच्छत् ।

इति वीक्ष्य गर्दभोऽपि भारं लघूकृतुं मनो दधे । सोऽपि आत्मानं जले अपातयत् । तद् वीक्ष्य वणिक् क्रुद्धः अभवत् । स दृढेन वेत्रेण तम् अतिशयम् अताडयत् । तूलस्य भारश्चापि जलं धृत्वा परां गुरुतां प्राप । खरः स परेण कष्टेन तं बोटुम् अशक्नोत् । ततः मूढः स गर्दभः स्वस्य दुर्बुद्धिं निन्दन् परं पश्चात्तापमकरोत् । अत उच्यते —

परानुकारं यो मूढः कुरुते दृष्ट्वा परोदयम् ।

स भवत्युपहासाय सन्तापाय च कल्पते ॥

वज्रको जम्बूकः

एकदा करिचत् काकः कुतोऽपि अपूपस्य शकलम् अलभत । स तं चञ्चवा समादाय कंचित् तुष्टं वृक्षम् उपोविशत् । एकः

शृगातः तत् अपश्यत्, अचिन्तयच्च—‘अहो ! केनापि प्रकारेण
अस्मात् मूर्खवायसात् इदमपूपस्य खण्डम् आदेयम् । इति
विचार्य स तरोः तलम् उपागच्छत्, अवदच्च तं काकम्—भोः मित्र !
बहोः कालात् दृष्टिपथं समायातोऽसि, अपि वर्तते तव अनामयम् ?
घन इव श्यामं त्वां वीक्ष्य नवजलद इव श्यामः भगवान् श्रीकृष्णः
स्मरणपथम् आयाति । अतिशयं मनोहराणि तव पतत्राणि,
सुकोमलं श्यामलं सुन्दरं च तव शरीरम् । अहं तव वदनकमलं
वीक्ष्य परमां मुदम् अनुभवामि । नहि भूतले कोऽपि शुकः पिकः
सारिका मयूरो वापि तव सौन्दर्यं स्पृशति । ‘आकृतिवन्तः खलु
गुणवन्तः भवन्ति’ इति त्वयि एव घटते । यथा तव मधुरा
आकृतिः, उदात्ताः गुणाश्च सन्ति तथैव स्वरः अपि ते मधुरः
स्यात् इति तर्क्ये ।

कृपयस्व चणं गातुम् । येन कर्णामृतं तव गानं श्रुत्वा
कृतार्थः भवानि । इत्थं स्वस्य स्तुतिं श्रुत्वा वायसः परमेण
गर्वेण मुखं व्यादाय यावत् गातुम् आरभत, तावद् अपूपखण्डं
भूमौ अपतत् । शृगालः तद् व्यादाय काकस्य मौर्ख्यम् उपहसन्
स्वगृहम् अगच्छत् । इत्थं च चादुकाराः श्रकाः बुद्धिमताः अपि
वञ्चनाय अलम् । अ उच्यते—

अन्तर्मलिनचित्तेन बहिराह्लादकारिणा ।

विषमृष्टेः फलेनेव के खलेन न वञ्चिताः ॥

खलो वानरः

एक धीवरः आसीत् । तं जनाः सुजातम् अकथयन् । सुजातः स वानरम् अपालयत् । वानरः स परमया भक्त्या सदैव तस्य आदेशान् अन्वतिष्ठत् । यत्र यत्र स धीवरः अगच्छत्, वानरः अपि तत्र तत्र तम् अन्वगच्छत् । एकस्मिन् दिने सुजातः दध्योदनं पाथेयम् आदाय ग्रामान्तरं प्रातिष्ठत् । वानरः अपि तस्य सहचरः अभवत् । गच्छतोः तयोः मार्गे भोजनस्य वेला अजायत । धीवरः स एकं तडागम् अपश्यत् । तडागस्य तटे एकः वृक्षः आसीत् । स तस्य तले वस्त्राणि उत्तार्य पाथेयं च निक्षिप्य वानरं च तत्र रक्षायां नियुज्य स्नानार्थं तडागम् अविशत् ।

अस्मिन् अवसरे वानरः सर्वं पाथेयं भक्षयित्वा मुखं स्वच्छीकृत्य अजानानः इव अतिष्ठत् । तदैव कश्चिद् अजः जलं पातुं तत्र समागच्छन् । स वानरः किञ्चिद् दधि काञ्चिद् भक्ष्यस्य कणान् च तस्य मुखे विलिप्य वृक्षम् आरोहत् । अस्मिन्नन्तरे सुजातः स्नानं कृत्वा प्रत्यागच्छन् । स निःशेषं पाथेयं भक्षितम् अपश्यत् । स समीपे स्थितस्य अजस्य मुखे लग्नं दध्योदनं विलोक्य, 'अनेन एव दृष्टेन मम पाथेयं भक्षितम्' इति मत्वा तं दण्डेन प्राहरत्, अकरोन् च मृतप्रायम् ।

एवं दुर्जनाः जनाः स्वयम् अपराधान् कुर्वन्ति, दोषं च परेषु निक्षिपन्ति । अन्ये च दण्डं सहन्ते वराकाः । अत एव

दुर्जनेन सह कदापि न तिष्ठेत् । अत उच्यते—

यथा परोपकारेषु नित्यं जागति सज्जनः ।

तथा परापकारेषु जागति सततं खलः ॥

मूर्खो वायसः

एकः क्राकः आसीत् । स एकं तडागम् अगच्छत् । स तत्र हंसम् अपश्यत् । स अचिन्तयत् । हंसः श्वेतः अस्ति । अहं कृष्णः अस्मि । स अवर्णः अस्ति । अहं सवर्णः अस्मि । अवर्णे कः गुणः ? सवर्णे तु बहवः गुणाः सन्ति । अहो मूढता जनानाम् । न ते गुणानां परीक्षकाः सन्ति । ते अवर्णान् वर्णयन्ति । ते शुभ्रं कम्पितं च वेपं वीक्ष्य मुह्यन्ति । किं नु जानाति वराकः हंसः ? तं जनाः पूजयन्ति । मां तु कार्येषु कुशलमपि ते तिरस्कुर्वन्ति । सत्यं जनाः मूर्खस्य हंसस्य शुक्लं नेपथ्यं बहुगुणं मन्यन्ते । यथोच्यते—

कलाहीनोऽप्यविद्योऽपि सभायां वस्त्रवेष्टितः ।

मूर्खोऽपि शोभते तावत् यावत् किञ्चिन्न भाषते ॥

तद् अहमपि गौरः भवामि । येन जनाः मां पूजयेयुः । इति विचिन्त्य स तडागस्य तीरे उपविश्य स्वस्य शरीरं पुनः पुनः अरिष्टैः अन्मदच श्वेतैः चूर्णैः मर्दयित्वा मुहुर्मुहुः जलेन स्नानम् अकरोत् । स सितां विभूतिं श्वेतं चन्दनं च देहे अचर्चयत् । तथापि स गौरः न अभवत् । ततः स कालिमां दूरीकृत् निजं

देहम् इष्टकाभिः अघर्षत् । एवं स चिरं स्वकीयं कायम् अपीड-
यत् । तदपि स गौरः न अभवत् । घर्षणेन तस्य शरीरे अनेके
व्रणाः अभवन् । पक्वतां गतेभ्यः तेभ्यः तस्य ज्वरः अभवत् ।
तेन स पञ्चत्वम् अगच्छत् । तद्वीक्ष्य अन्ये खगा अवदन्—

दह्यमानः सुतीव्रेण नीचः परयशोऽग्निना ।

प्रवृत्तः परनाशाय स्वनाशाय प्रपद्यते ॥

रटनः शुकः

—*(*)—

करिचत् केशवः नाम चारुणः आसीत् । स शुकम् अपा-
लयत् । स तं संस्कृतम् अपाठयत् । शुकः पठने दक्षः न आसीत् ।
स मूढः अभवत् । केशवः तं केवलम्, 'अत्र कः संदेहः' इति वाक्यं
कण्ठे अकारयत् । यदा कोऽपि आगत्य 'किं संस्कृतं पठसि' इति
पृच्छति, तदा स शुकः 'अत्र कः संदेहः' इति निश्चितम् उत्तरं
ददाति । यदि कोऽपि पृच्छति 'अपि कुशलोऽसि' तदापि 'अत्र
कः संदेहः' इत्येव तस्य उत्तरं भवति । यदि च स्वामी
'कृतभोजनोऽमि' इति पृच्छति तदापि 'अत्र कः संदेहः' इत्येवं
स शुकशावकः उत्तरं ददाति ।

ततः केशवः तं विक्रेतुम् ऐच्छत् । स तं शोभने पञ्जरे
निधाय आपणम् अनयत् । लोकाः आगत्य तस्य मूढ्यम् अपृ-
च्छन् । केशवः 'शतरूप्यकाणि शुकस्यास्य मूढ्यम्' इत्युच्यते ।
ते अत्यधिकम् अस्य मूढ्यम्, इत्युक्त्वा अगच्छन् । ततः करिचद्

भूपालः आगत्य 'मो ! किमत्र शुकशावके वैचित्र्यम् , येनास्य महन्मूढ्यम्' इति चारणं तमपृच्छत् । तदा चतुरः स चारणः 'शुकमेव पृच्छतु भवान् , स एव कथयिष्यति स्वस्य मूढ्यम्' इति अवादीत् । ततः स राजा शुकमपृच्छत्, — किं ते कीर ! शतरूप्यकाणि मूढ्यम् ?' इति ।

शुकस्तु भटित्येव 'अत्र कः संदेहः' इत्यवादीत् । तेन स राजा अतिशयं प्रसन्नः अभवत् । स तस्य स्वामिने चारणाय शतरूप्यकाणि दत्त्वा तं शुकशावकं च गृहीत्वा स्वगृहम् अगच्छत् । सौधगतः स नृपः स्वहस्तेन तं शुकं दाढिमबीजानि अखादयत् अपृच्छत् च बहुविधान् प्रश्नान् । शुकस्तु विशेषम् अजानानः 'अत्र कः संदेहः' इत्येव प्रत्यवोचत् ! तदा नृपतिः निर्विण्णः इव तम् अपृच्छत् 'किमहं तव कृते शतं दत्त्वा मूर्खोऽभवम् ?' शुकस्तु पुनरपि, 'अत्र कः सन्देहः' इत्यवादीत् । अस्मिन् वारे शुकस्य उत्तरं समुचितम् आसीत् । भूपतिस्तु शुकं मृत्वा अहो ! प्रतारितोऽस्मि खलेन चारणेन इत्युक्त्वा इमं श्लोकमपाठीत्ः—

नौरच दुर्जनत्रिह्वा च प्रतिकूलविसर्पिणी ।

परप्रतारणायैव दारुणा केन निर्मिता ॥

अलमो बालः

एकः बालकः आसीत् । स अलमः अभवत् । स नित्यं पाठशालाम् न अगच्छत् । स कचायाः कार्यं सम्पक् न अकरोत् ।

स एकस्मिन् दिने—‘अद्य अहं पाठशालां न गमिष्यामि, उद्याने गत्वा कन्दुकेन क्रीडिष्यामि’ इति अचिन्तयत् । ततः स उद्यानम् अगच्छत् । उद्याने कः अपि बालः न आसीत् । स ‘केन सह क्रीडामि’ इति अचिन्तयत् । ततः स एकं काकम् अपश्यत् । स अवादीत् ‘हे काक ! आगच्छ, मया सह रमस्व’ इति । स काकः ‘मम कार्यं वर्तते, अवकाशः नास्ति, त्वमेव खेल’ इति अवदत् । ततः सारमेयम् अपश्यत् । स तं संबोध्य ‘आगच्छ रे सारमेय ! मया साकं क्रीड’ इति अवदत् । ततः स सारमेयः ‘मम कार्यं वर्तते, अहम् अलसः न अस्मि, त्वमेव खेल’ इति अवोचत् । ततः स शुकम् अपश्यत् । स अरुध्यत् ‘आगच्छ रे कीर ! मया सह रमस्व’ इति । स शुकः ‘मम कार्यं वर्तते, त्वमेव खेल’ इत्यवादीत् । ततः स पिपीलिकाम् अपश्यत् । स ताम् अपृच्छत् ‘एहि पिपीलिके ! मया सार्धं रमस्व’ इति । सापि ‘त्वमेव रमस्व, मम वेला अति-गच्छति’ इत्यवादीत् । ततः स अलसः बालकः अचिन्तयत्—अस्मिन् संसारे खगाः मृगाः कीटाः अपि अलसाः न सन्ति । अहमेव किमर्थम् अलसः भवामि इति । तदा स पाठशालां गत्वा स्वस्य पाठान् अपठत्, अमत्र च पण्डितः । ततः स इमं श्लोकम् अपठत् ।

आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्थो महान् विपुः ।

नास्ति उत्तमसमो बन्धुः यं कृत्वा नावसीदति ।

धनपालः श्रेष्ठी

कस्मिंश्चिद् ग्रामे धनपालः नाम श्रेष्ठी आसीत् । स धनाढ्यः अभवत् । तस्य गृहे स्वर्णम्, रूप्यकम्, रत्नानि, भृत्याः, बहिश्च क्षेत्राणि, उद्यानानि, कृपाः, गावः अश्वाश्च आसन् । परन्तु स कृपणः आसीत् । न स कदापि दानं ददाति स्म, नापि च स्वस्य हिते उपयुनक्ति स्म धनम् । स सदैव तां महतीं धनराशिं प्राणभ्योऽपि गरीयसीं मत्वा दान-भोग-नाशेभ्यः अरक्षत् ।

एकदा सः—‘यदि दैवाद् व्यापारे हानिः भवेत्, चौराः स्वर्णं रत्नानि वा चोरयेयुः, दोषादाः भागमादद्युः, नृपः करमाहरेत्, अन्येन वापि केनापि प्रकारेण मे विपुलं धनं नश्येत्, तदा तु मे प्रणशः एव आपद्येत—

धनानामर्जने दुःखमर्जितानां च रक्षणे ।

आये दुःखं व्यये दुःखं धिगर्थाः कष्टसंश्रयाः ॥

इत्यचिन्तयत् । एवं विचार्य स सर्वाणि धनानि धान्यानि क्षेत्राणि उद्यानानि पशूनपि च विक्रीय स्वर्णम् अकरोत् । स तस्य कनकस्य एकां शिलाम् अकारयत् । तां शिलाम् आदाय स नद्याः तटे एकस्मिन् अनुर्वरे क्षेत्रे न्यखनत् । स नित्यं नद्यां स्नानञ्छलेन तत् क्षेत्रं गत्वा तां स्वर्णराशिं दशं दशं मनसि परमानन्दम् अन्वभवत् ।

एकदा कश्चित् चौरः तं धनपतिं विजने क्षेत्रे विचरन्तम् अपश्यत् । स तस्य अभिणयं ज्ञात्वा शनकैः अलक्षितः एव

तमन्वगच्छत् । श्रेष्ठी तु गर्ते गुप्तां तां स्वर्णस्य शिलां दृष्ट्वा-‘विपुलं मे स्वर्णमस्ति’ इति सुखमनुभवति, इति स चौरः अपश्यत् । ततः स धनपालः गर्तस्य मुखं पापाणस्य शिलया पिधाय गृहं प्रत्यगच्छत् ।

अन्यस्यां रात्रौ चौरः तमुद्देशं गत्वा तां सुवर्णशिलाम् अचोरयत् । अन्यस्मिन् प्रमाते च क्षेत्रं गतः स धनपालः तां स्वर्णशिलां तत्र न अपश्यत् । स शिरो गृहीत्वा वध्नः ताडयन् भृशम् अरोदीत् । ततः स गृहं गत्वा सर्वान् स्वस्य पारिवेशिकान् तद् घृत्तं कथयाञ्चकार । ते प्रोचुः—

दानं भोगो नाशः तिस्रो गतयो भवन्ति वित्तस्य ।

यो न ददाति न भुङ्क्ते तस्य तृतीया गतिर्भवति ॥

निर्विण्णो मुण्डी

अयं धामनगरीं कश्चिन् मुण्डी समागच्छत् । स नद्यास्तीरे कुटीरं कृत्वा न्यवसत् । ततः सः ‘आपदर्थे धनं ऋचेत्’ इति नीतिवचनं हृदि निधाय इतस्ततः सुमिदां कृत्वा विपुलं धनं सम्पाद्य एकस्मिन् ताम्रभाजने निक्षिप्य अरक्षत् । न स चोर-भयात् कदाचित् शून्यां कुटीम् अमुञ्चत् । ततः कदाचिन् मकर-संकान्तौ पृण्यकालः समागच्छन् । बहवो धर्मात्मानः पर्वस्नानार्थं दानभाण्डानि गृहीत्वा उज्जयिनीं प्रातिष्ठन् । गतानुगतिकः सोऽपि मुण्डी धनपूर्णं तन् ताम्रभाजनं स्कन्धे निधाय तान् अन्वगच्छत् । दिवारात्रं चलन्तः ते सिन्धुतीरं प्रापुः । रात्रौ धनपूर्णस्य

घटस्य बह्वनेन स यतिः श्रान्तोऽभवत् । न स घटस्य तस्य रक्षणे
कस्यापि परिचितस्य साधोरपि विश्वासमकरोत् । प्रभाते शौच-
स्नानसमये रजतराशेः तस्य घटस्य रक्षणे उपायं चिन्तया-
मास । स सैकते सिप्रातटे बालुकायां गर्तं कृत्वा तदन्तः कलशं
निधाय पुनः सिक्ताभिः गर्तं पूरयामास । तस्योपरि च सैकतं
शिवलिङ्गं निर्माय बिन्वपत्रैः पुष्पैः फलैश्च पूजयामास, ततः शौचं
स्नातुं च अगच्छत् । एतस्मिन्नन्तरे जनमेलकं दिशं प्रससर्प ।
गतानुगतिकाः जनास्तत्र सैकतं शिवलिङ्गमर्चितं वीक्ष्य, 'अस्मा-
भिरपि अत्र तीर्थे आगतैः एवमेव कर्तव्यमिति मत्वा बहूनि ते
शिवलिङ्गानि निर्मयुः, पूजयामासुश्च ।

स्नानं कृत्वा प्रत्यागतः स मुण्डी सर्वं सिप्रातटं शिव-
लिङ्गमयं दृष्ट्वा 'क मे मुद्राभिः पूर्णं तत्ताम्रमाजनम्' इति निश्चेतु-
मशक्तः परमं नैर्विषयं गतः इमं श्लोकं पपाठ—

यद्यदाचरति श्रेष्ठः लोकस्तदनुवर्तते ।

गतानुगतिको लोको न लोकाः पारमार्थिकः ॥

विडालस्य गले घण्टा

एकस्मिन् गृहे बहवो मूषका आसन् । ते गृहस्वामिनो
महतीं हानिमकुर्वन् । ते गृहे सञ्चितानि धान्यानि अभक्ष्यन्,
मिच्छिपु बिलानि अकुर्वन्, कोष्ठानां कपाटान् अञ्छिन्दन्, चट्ट-
मूल्यानि वस्त्राणि अकृन्तन्, घृतं तैलं मरिचानि मिष्टान्नानि
गुदं शर्करां च बहूनि वस्तूनि अखादन् ।

इत्थं च प्रत्यहं मूषकैः कृतया महत्या हान्या गृहस्वामी परमं विपादमापेदे । ततः स उपायान् चिन्तयामास । स बिडालं पालयामास । बिडालः स तान् मूषकान् गृहीत्वा खादितुं लग्नः । बहवो मूषकास्तेन भक्षिताः । मूषकास्ते स्वकुलस्य क्षयं वीक्ष्य उपायान् चिन्तितुमारब्धाः । एकस्मिन् दिने ते मूषकाः महतीं सभां योजयामासुः । तत्र दूरदूरात् मूषकमहानुभावाः समाजगम्युः । अभून्मूषकानां महासम्मेलनम् । तत्र तेषां मित्राणि सम्बन्धिनो बान्धवाः मातुलाः श्यालाः श्वशुराश्च सम्मिलिता आसन् । महता समारोहेण तेषां सभाकार्यं प्रारब्धम् । बहवस्तत्र दशनैकप्रहरणा मूषकमहामठाः, मथितानेकशास्त्रपुस्तकपुञ्जाः, बहुनिष्कपटद्वेषिणः उन्दुरुमहावीराः, मूषकाचार्याः मौषिकनीतिविशारदाश्च पुष्टापुष्टत्वलम्बालम्बलांगूलत्वादीन् भेदान् बिडाय जातीयो-न्नतये बिडालविजयाय च मन्त्रणां समारब्धवन्तः । विभिन्नाः प्रस्थावा अभवन् । अनेके बुद्धिमन्तो मूषकाः बिडालस्यावरोधाय युद्धीः प्रदर्शयांचक्रुः । न कश्चित्सफलोपायो निश्चितः । चिरं विचार्य कश्चिद् बुद्धिमतां वरो मूषको युवाऽभवत्—‘अहो ! बान्धवाः ! बिडालस्य कण्ठे यदि घण्टा बद्धा स्यात्, तर्हि अस्माकं रक्षा भवेत्, बद्धघण्टं तमायातं तात्वा सावधाना वयं पलाय्य नः प्राण-रक्षां कर्तुं शक्नुमः ।

इति श्रुत्वा सर्वेऽपि मूषका दर्पप्रकर्षेण नवितुं लग्नाः । ते सर्वे प्रस्तावरुस्य तस्य प्रजायाः महतीं प्रशंमामकुर्वन्—‘धन्यो-ऽमि, कृतविघ्नोऽमि त्वम्, यो बिडालस्य परावयाय ईदृशान्

उपायान् जानासि, तवोपदिष्टे उपायेऽनुष्ठिते विडालभयात् मोक्षो नः भविष्यतीति मन्यामहे वयम् ।

ततः कश्चित् वृद्धो मूषको यः सर्वैस्तैः प्रोक्तान् प्रस्तावान् श्रुत्वा नः आसीत् इदानीमुपसृत्योवाच—‘अहो ! उपायज्ञा भवन्तः, जानन्ति सर्वान् विरोधविधीन् । देवगुरोः बृहस्पतेः प्रज्ञामिव न कोपि युष्माकं बुद्धेः तुलामर्हति मन्त्रालोचनायाम् । तथापि कातरस्य मे मनसि भयं वर्तते इति हेतोः—‘को भवत्सु विडालस्य कण्ठे घण्टां बद्धुं प्रभाविष्यति, इति ज्ञातुमिच्छामि ।’

इत्थं वृद्धमूषकस्य तस्य वचः श्रुत्वा चकितास्तेऽन्योन्यस्य मुखं पश्यन्तो न किमपि वक्तुं प्राभवन् । तदा स वृद्धः उन्दुरुः ‘न जनः निरर्थकानि कार्याणि कुर्यात्’ इत्युवाच—

अफलानि दुरन्तानि समव्ययफलानि च ।

नारभेत हाशक्यानि वस्तूनि च विचक्षणः ॥

यादृशो देवस्तादृशो बलिः

एकदा कश्चिद् वृकः कंचिद् गर्दभं ग्रामोपान्ते चरन्तमपश्यत् । ‘यदृच्छालब्धेनानेन खरहतकेनाद्य यथेच्छं मे भोजनं भविष्यति’ इति स मनसि अचिन्तयत् । गर्दभस्तु वराकः सहसोपनतं तं वृकं वीक्ष्य भयेन किंकर्त्तव्यविमूढोऽभवत् । स पलायितुमपि न ग्रामवत् । ततो वृको गर्दभस्य समीपमागत्य—‘अपि वर्ततेऽनामयं तव मित्र ! गर्दभराज ? इत्यपृच्छत् । सोऽपि कथं-

चिद् धैर्यं धृत्वा कम्पितेन स्वरेण 'सर्वथाऽनामयं मे वर्तते प्रभोः
जगदीश्वरस्य कृपया, आगच्छ, स्वागतं ते अतिथिरसि'
इत्यवादीत् ।

स गर्दभोऽपि न केवलं गर्दभ एवासीत् । स कार्यकाले
धीमान् विपदि धैर्यशीलश्चाभवत् । सोऽकस्मादागतां विपत्तिं
वीक्ष्य धीरेण मनसा उपायमचिन्तयत् । स खञ्ज इव विकल-
गतिमात्मानं प्रादर्शयत् । वृकः पुनस्तस्य समीपमुपसृत्यावादीत्—
'अये मित्र ! कथं नु पंगुः संवृत्तोऽसि ? केन वा पंगुतां प्रापि-
तोऽसि ? कस्ते शत्रुः, येन त्वमिमां दयनीयां दशां गमितः ।'
गर्दभस्तु—'वने चरतो मे वामः पादः कण्टकेनापविद्धः, तेनाहं
पंगुतां गतोऽस्मि । यदि भवान् मम कण्टकं निःसारयेत्, नाहं
चिरं परोपकारं विस्मरिष्यामि' इत्यब्रवीत् ।

अहो ! लब्धावसरोऽहमिदानीम् । कण्टकनिःसारणञ्छले-
नास्य पादं मुखेन गृहीत्वा पीनमिमं गर्दभं पातयिष्यामि भक्ष-
यिष्यामि च सुखेन, इति मनसि विचार्य यावत् स गर्दभस्य
समीपमुपागच्छत्, तावदेव स पश्चिमाभ्यां पादाभ्यां वेगेन वृकस्य
मुखे लक्ष्यां प्राहरत् । क्रूरया तथा खरस्य लक्ष्यां वृकस्य सर्वेऽ-
ग्रदन्ताः विशीर्णा अभवन् । स रक्तं वमन् पलायमानो वनम-
विशत् । गर्दभस्तु स्वच्छन्दं शनैः शनैर्गच्छन् नातिविलम्बेन
स्वामिनो गोष्ठद्वारमप्यतिष्ठत् ।

गर्दभं हन्तुकामस्य वृकस्य दशनावलिः ।

पाटिता लक्ष्या तेन यथा देवस्तथार्चनम् ॥

मार्कण्डेयशिष्यौ

पुरा मार्कण्डेयस्य मुनेः उपपन्नोऽनुपपन्नश्च शिष्यौ अम-
वताम् । गुरोः आश्रमस्य समीपे एव ती अपि तृणकुटीरयोः
न्यवसताम् ।

मनोयोगेन अध्ययने व्यापृतयोः तयोः बहुतिथः कालः
व्यतिक्रामत् । एकस्मिन् दिने गुरुः तयोः परीक्षार्थं ताम्याम्
एकैकं पणकं दत्त्वा अवादीत् भोः 'छात्रौ ! स्वं स्वं पणकं
गृहीत्वा आपणं गच्छतम्, आनयतं च किमपि तादृग् वस्तु
येन युवयोः कुटीरी आपूरितो भवेताम्' इति । अनुपपन्नस्तु
यथा नाम तथागुणः आसीदेव । स भटित्येव कस्यापि कृपा-
णस्य खलात् पणकस्य पलालम् आनयत् । स तेन स्वस्य कुटीरं
पूरयित्वा गुरोः पुरस्तात् उपातिष्ठत् अकथयच्च सम्बोध्य गुरु-
वरम्—'पश्यतु आचार्यः, पूरितो मया कुटीरः' । इति गुरुः
सविपादं शिरः कम्पयन्, समीचीनमसमीचीनं वा इति न
किमपि अवादीत् ।

उपपन्नस्तु क्षणं विचार्य विपणिम् अगच्छत् । ततः स
दीपं वर्तिकां तैलं च समानयत् । स दीपं प्रज्वाल्य कुटीरे
न्यदधात् न्यवेदयच्च गुरुं प्रणम्य 'पश्यतु आचार्यः, पूरितो
मया कुटीरः अस्थ दीपस्य प्रकाशेन इति' कथं नु मन्यते
भवान् ? तदा आचार्यः सानन्दं शिरःकम्पं कृत्वा अवादीत्—
सत्यम् उपपन्नोऽसि, सफलाः सन्तु ते मनोरथाः, वर्षस्य ज्ञान-
समृद्ध्या नित्यम् ।

ततः आरभ्य उपपन्ने तस्मिन् शिष्ये गुरोः प्रीतिः सुतरा-
मवर्धत । गुरुकृपया स अचिरादेव सर्वाणि शास्त्राणि अधीत्य
पण्डितो भूत्वा गृहम् अगच्छत्, अन्वभवत् च शिचितानां
विधानां फलम् ।

आत्राः ! युष्माभिरपि सदैव उपपन्नबुद्धिभिः भाव्यम् ।
उपपन्नेषु बालकेषु सर्वेषां प्रीतिः भवति । तेषु मोतापित्रोः
गुरुणां च स्नेहो वर्धते । तेषु पराः अपि प्रीतिमन्तः संजायन्ते ।
यथोच्यते—

उपपन्नेषु बालेषु प्रीतिः संजायते नृणाम् ।
गुरुणां च विशेषेण ते प्रयान्ति निधानताम् ॥

—*—

सत्यं जपति

कस्मिंश्चिद् ग्रामे कश्चिद् मेघपालः आसीत् । स अजाः
मैषाः वर्कशश्च अपालयत् । तस्य पुत्रः क्षेत्रपालः नित्यं तान्
चारयितुं वनम् अनयत् । मध्ये वनं स पशून् अचारयत् । वनो-
पकरणैः कृषकाणां क्षेत्राणि आसन् । ते सदैव तत्र खननं बाहनं
चपनं लवनं च अकुर्वन् । 'मूर्खस्य मस्तिष्कमपायानामयनम्'
इति न्यायेन एकदा स मेघपः 'व्याघ्रः समायातः, व्याघ्रः
समायातः' इति मुधा उर्चः आक्रोशम् अकरोत् । तस्य आक्रोशं
श्रुत्वा क्षेत्रेषु कार्ये व्याप्ताः सर्वे क्षेत्रपालाः आपृथगानि गृहीत्वा
तस्य रक्षार्थं समागच्छन् । तदा स बालिशः तान् वीक्ष्य व्यदसत्

अवादीच 'नास्ति व्याघ्रः, मया परिहासेन इदं विजल्पित-
मिति' । एवं स अनेकदा तान् अवञ्चयत् ।

एवं गच्छति काले एकदा परमार्थतः तत्र व्याघ्रः समा-
गच्छत् । तं दृष्ट्वा स उच्चैः स्वरेण व्याघ्रः आयातः, व्याघ्रः
आयातः इति बहून् आक्रोशान् अकरोत् । तद्दिने श्रृण्वन्तः अपि
क्षेत्रपाः तद्वचनस्य उपेक्षां चक्रुः । ते ऊचुः-एष मेघपालपुत्रा
असत्यं वदति, अस्मान् उपहसति च, अस्य वचनं न श्रोतव्यम्
अस्माभिः इति ।

एवं चिन्तयन्तः ते तस्य रक्षार्थं न अगच्छन् । व्याघ्रः
क्षेत्रपालं तस्य बहून् पशून् अपि व्यापाद्य अभक्षयत् ।

छात्राः ! न कदापि यूयं वदत असत्यम् । ये जनाः असत्यं
वदन्ति, तेषां वचनेषु कोऽपि विश्वासं न करोति ।

अन्ततः तदेव असत्यं वक्तुः विनाशाय प्रकल्पते । अत
एव उच्यते-

सत्यासत्ये मनुष्याणां रक्षके भक्षके च ते ।

सत्यं वदत भोः ! लोकाः ! स्वार्थरक्षणहेतवे ॥

चतुरो देवीदासः

एकस्मिन् नगरे कश्चिद् देवीदासः नाम स्वर्णकारः अभवत् ।
स सदैव धनिनां कुटुम्बिनां गृहाणि गत्वा मनोहराणि स्वर्ण-
रत्नभूषणानि कृत्वा कुटुम्बभरणम् अकरोत् । लोभोदयेन

स स्वर्णचौरः अजायत । न स कस्यापि भूषणं कारयितुः धनिनः सकलं स्वर्णम् ददाति स्म । हस्तलाघवेन स पश्यतोऽपि स्वर्णं चोरयति स्म । दृष्टमात्रमेव स्वर्णं तस्य हस्तगतम् अभवत् । सर्वे जनाः तं स्वर्णचौरम् आख्यन् । इत्थं च स चोरितेन कनकेन धनपतिः अभवत् । स विशालं भवनम् अकारयत् स्वकीयम् आपणं च ।

एकदा तस्य गृहे चौराः प्राविशन् । तेऽशेषमेव तस्य धनम् अपाहरन् । तेन स परमां दारिद्र्यदशां प्राप । प्रथमे तु स स्वर्णचौरः द्वितीये च दरिद्रः इति न कोऽपि तेन भूषणानि अकारयत् । स नित्यं चिन्तातुरः स्वभवनचत्वरे अतिष्ठत् ।

सर्वे धनिनः नागरिकाः तस्य परिचिताः आसन् । एकदा कोऽपि चन्दनदासो नाम धनाढ्यः तद्भवनसम्मुखीनेन मार्गेण गच्छन् तम् अपश्यत् । स अवादीत्-कथं भो देवीदास ! चिन्तातुर इव लक्ष्यसे ? कथं न तव घनानि स्वर्णं ताडयन्ति ? देवीदासः नाह-आम्, श्रेष्ठिन् ! अधुनाऽहं चिन्तातुरोऽस्मि । अधनोऽस्मि संजातः । कुटुम्बभरणमपि न पारयामि । न कोऽपि स्वर्णमयानि भूषणानि मम हस्तेन कारयति । अकर्मण्योऽस्मि संवृत्तः । किं करोमि क्व गच्छामि । किंकर्तव्यविमूढोऽस्मि । नाधुना स्वर्णस्य दर्शनमपि संजायते । यदि कथमपि स्वर्णस्य दर्शनमपि भवेत्, तर्हि मम घनानि तूष्णीं न तिष्ठेयुः । चन्दनदासोऽपि तस्य यश्चकस्वभावतां सम्पत् अजानात् । इत्थं च वदति देवीदासे ॥ नमोऽस्तु अवादीत्-भो ! यदि स्वर्णदर्शनमात्रेणैव भवत्कार्यसिद्धिः भवेत् तर्हि ममापणे आगत्य यथेच्छं

स्वर्णरजतयोः दर्शनं करोतु भवान् इति ।

द्वितीये दिने स प्रातरेव श्रेष्ठिनः चन्दनदासस्य विपणिं प्राप । सोऽपि तस्मै स्वागतं व्याहृत्य स्वर्णदर्शनाय विपणौ तस्य प्रवेशम् अनुसृष्टुदे । तत्र हैमानि भूषणानि स्वर्णशकलानां राशिं च पर्यतः तस्य हृदि चोरितुं लोभः उदियाय, परन्तु उपायो नासादिति विचाराः मन्थरं विलोनाः । यावत् स पुनः उपायम् अचिन्तयत् तावत्स फलकस्य अधस्तात् चरन्तं नकुलम् अपश्यत् । तं नकुलं गृहीत्वा हस्तलाघवेन स तस्य मुखे कतिपयानि स्वर्णशकलानि प्रावेशयत् । नकुलः स तत्रैव पञ्चताम् अगच्छत् । देवीदासस्तु तं तथैव विहाय 'दृष्टं सर्वम्' इत्युक्त्वा रिक्तापाणिः एव गृहम् अगच्छत् । प्रभाते मार्जनीं कुर्वता भृत्येन स मृतः नकुलः श्रेष्ठिने दर्शितः । सोऽपि तं त्वरितमेव दूरम् अवकरनिकरे चेष्टुम् आदिशत् । स्वर्णकारस्तु दूरात् प्रतीक्षमाणः आसीदेव स तं तथा क्षिप्तं भट्टित्येव स्वगृहं निनाय, तत्र च तस्य उदरं भित्त्वा सर्वाणि तानि स्वर्णशकलानि आत्मसात् कृत्वा शवं भूमौ निचस्त्रान ।

तस्मिन्नेव सार्धकाले चन्दनदासः देवीदासगृहस्य सम्मुखे पतता मार्गेण गच्छन् तं पुनः पूर्ववत् धनैः स्वर्णशकलानां तेषां निघर्षणच्छेदनतापताडनानि कुर्वन्तम् अपश्यत्, साश्चर्याम् अपृच्छच्च-अहो ! सद्यः फलति युष्माकं स्वर्णकाराणां स्वर्णदर्शनम् । देवीदास उवाच--

स्वर्णं तापितं क्षिन्नं घर्षितं ताडितं पुनः ।

भूषणेषु प्रणीतं च चतुरान् न जहानि नः ॥

अतिबोधकथा

आसीत् कश्चिद् ब्राह्मणः । तस्य भार्या पुत्रम् अजीजनत् । पिता, अतिबोधः इति तस्य नाम अकरोत् । बालः सः पितुः गृहे लालितः अवर्धत । स युवाऽभवत् । अतिबोधस्य तस्य कुलगर्वः, मातुलानीच्यसनम्, हठधर्मतादुर्गुणः, कटुवादितादोषः, परोक्षश्रवणोपेक्षा चेति सर्वाणि मूर्खचिह्नानि अभवन् । स अलसः उपद्रवकारी बुद्धिमन्यश्च आसीत् । तं दृष्ट्वा जनाः मूर्खस्य पञ्च चिह्नानि गर्वी दुर्व्यसनी तथा ।

हठी चाप्रियवादी च परोक्षं नैव मन्यते ॥

इमं रलोकम् अपठन् । कुटुम्बिनः परिवेशिनश्च तं निर्वोध-माहुः । बहुधा जनाः तम् उपाहसन् । स तु, केन हेतुना जना माह्वपहसन्ति इत्यपि नाजानात् । स नित्यं पाठशालाम् उपातिष्ठत् । एकदा अध्यापकः पाठप्रसंगेन 'मम शिरः' इत्यस्य पदस्यार्थम् अबोधयत् । सर्वे छात्राः अर्थम् अवागच्छन् । अतिबोधस्तु निर्युद्धितया 'गुरोः मृण्डम्' इति विपरीतं शाब्दबोधम् अध्यगच्छत् । पाठं पाठयित्वा पाठकः कक्षायाः बहिरगच्छत् । अतिबोधस्तु तत्रैव स्थितः 'मम शिरः' अर्थात् 'गुरोः मृण्डम्' इति पुनः पुनः श्रुत् ।

तस्य तद्विधं रटनं श्रुत्वा कश्चित् छात्रः, अरे ! 'अशुद्धं रटमि ?' 'मम शिरः' अर्थार्थस्तु 'मे मृण्डम्' इत्येवं वर्तते । त्वं कुतोऽशुद्धं जल्पसि, इति अभाषीत् । स तु तद्वचनं श्रुत्वा

क्रुद्ध इवावादीत् । 'गच्छ रे ! आगतोऽसि मां विपरीतं पाठ-
यितुम् । किं मम श्रोत्रे न स्तः । अध्यापकोऽस्माकं 'मे मुण्डम्'
इति स्पष्टमवादीत् । अतिबोधः खल्वहम्, सम्यक् जानामि
चार्यान् । किं त्वं मां मूर्खं विधातुमिच्छसि ? नाहम् अन्या-
दृशो मूर्खः, यः तव वचनेन 'तव मुण्डम्' इति रटेयम् । तव
मुण्डे किं वैशिष्ट्यम् ? गुरोः मुण्डं किं न वरम् ? छात्रस्तु 'कः
मूर्खमनुरञ्जयेत्' इति वदन् निरगच्छत् । अतिबोधस्तु पुनरपि
'मम शिरः' अर्थात् 'गुरोः मुण्डम्' इत्यभीक्ष्णं रटितुं प्रावर्तत ।

सायं काले गृहं गतस्य अतिबोधस्य पिता 'अद्य तव
परीक्षां करोमि, आनय तव पुस्तकम्, किं पठसि, खेलस्येव वा
सर्वं दिनम्' इत्यवोचत् । अतिबोधस्तु गर्वेण पुस्तकमानीय पित्रे
प्रायच्छत् । 'सर्वं जानामि, परीक्षां करोतु भवान्' इत्यभणत् ।
ततः पिता, कथय-'मम शिरः' इत्यस्य पदस्यार्थम् । स तु
हेलया 'गुरोः मुण्डम्' इत्युत्तरमददात् । पिता तु, 'अरे किं
जल्पसि' ? 'मम शिरः' इत्यस्यार्थस्तु 'मम मुण्डम्' इति
भवति, न कदापि 'गुरोः मुण्डम्' इत्यादिशत् ।

अतिबोधस्तु श्रुत्वा चक्रान्तरस्य इवामवत् । अहो ! अने-
कार्थवचनं पदमिदम् । गुरुः कथयति 'मम मुण्डम्', छात्रः
कथयति 'मम मुण्डम्', पिता च कथयति 'मम मुण्डम्' ।
कस्य कस्य मुण्डमिदम् । 'पितुः परो हिता नास्ति' इति पितु-
र्वचनमेव सत्यमिति सोऽचिन्तयत् । ततः पितुर्मुण्डम्, पितुर्मु-
ण्डम्, पितुर्मुण्डम् रटितुं प्रारभत ।

अन्यस्मिन् दिने प्रधानाध्यापकः कक्षायामागत्य नवा-
गतस्य तस्य पाठकस्य छात्राणां च परीक्षां कर्तुमैच्छत् । एत-
स्मिन्नवसरे अतिबोधस्य पिताऽपि प्रधानाध्यापकं द्रष्टुं तत्रा-
गच्छत् । प्रधानाध्यापकः प्रश्नान् अपृच्छत् । छात्राः उपपन्नानि
उत्तराणि अददन् । अतिबोधस्यापि वारः आयातः, स तु भीतः
यदि 'मम शिरः' इत्यस्य पदस्यार्थः पृष्टः स्यात्, कथमुत्तरं
दास्यामि । एकतः पिता अन्यतश्च गुरुदेवः, कथं कर्ष्यामि,
इत्यचिन्तयत् । यावत् स मनसि—'हे हनूमन् ! अद्य संकटादस्मा
द्रक्ष, पूजां ते दास्यामि' इति समकल्पत, तावत् प्रधानाध्या-
पकः 'मम शिरः' इत्यस्य कोऽर्थः इत्यपृच्छत् ।

किं कर्तव्यविमट आसीद् वराकोऽतिबोधः । किं स कथ-
येत् किं वा न कथयेत् । स क्षणं पितरं पश्यात्, क्षणं च प्रधा-
नाध्यापकम् । मनसि च, 'संकटे पतितोऽस्मि, किं करोमि,
न स्फुरति उत्तरम्, नापि विपत्तिः टलति' इति स वारं वारम-
चिन्तयत् । प्रधानाध्यापकः 'मम शिरः' इति पुनरपृच्छत् ।
अस्मिन् वारे धैर्येण सः 'पाठशालायाम् गुरोः मुण्डम्', 'गृहे च
पितुर्मुण्डम्' इत्युत्तरमददात् । सर्वे छात्राः प्रीच्चैर्लहसुः । अति-
बोधस्तु अतिक्रान्तबोध एवासीत् । न स तेषामाशयं बोद्धुम-
पारयत् । तदा तेऽकथयन्—

मूर्खो हि जल्पतां पुंसां श्रुत्वा वाचः शुभाशुभाः ।

अशुभं वाक्यमादत्ते पुरीषमिव शूकरः ॥

वर्जयेत्तादृशं मित्रम्

आसीदेकस्य वनस्य तटे कस्यचित् कृपाणस्य उटजः ।
तत्रैको मूषकोऽवसत् । समीपे एव स्थितस्य सरसः परे पारे कोऽपि
भेकश्चावात्सीत् । द्वावपि तौ कृत्रिमां सखायौ अभवताम् ।
प्रायस्तौ परस्परयोः बहूनि चाटूनि अवदताम् । भेको नित्यं मूष-
कस्य गृहमगच्छत् । तत्र स खादति पिबति मोदते स्म च ।
मूषकोऽपि तस्य स्वागतमकरोत् । सोऽपि मण्डूकेन मित्रेण समा-
नीतानि तद्भागतटे भवानि बहुविधानि स्वादूनि खाद्यानि सौख्ये-
नाभक्षयत् । एवं तयोर्वहूनि दिनानि व्यतीतानि ।

एकदा मूषको मनस्यकरोत्—‘अहो ! यदि केनापि विधिना
परिपुष्टस्मास्य भेकस्य पित्तं भक्षयेयम्, पुनर्पुंवा च भवेयम् ।
सोऽवसरं प्रपैक्षत, भेकोऽपि सावधानो न तस्य पाशेऽपतत् ।

अथ भेको नित्यमागत्य मूषकं स्वगृहमाप्तेतुं प्रार्थयत्, परन्तु
धूर्तो मूषको न तस्य गृहं गन्तुं कदापि तस्य प्रार्थनामन्वमोदत ।
सोऽकथयत्— मार्गे सरो वर्तते, नाहं जानामि तरणम्, कथंकारं
सुमित्रस्य तत्र गृहदेहलीं द्रष्टुं शक्नोऽस्मि दुर्भाग्यः । अन्यदा
प्रार्थितः सोऽवदत्—नाद्य भेज्जकाशः, कृपाणन नवानि वस्त्राणि
समानीतानि, तानि मया अद्यैव क्षेद्यानि सन्ति । पुनश्च प्रोक्तम्—

अथ कृपाणस्य खले नवा गोभृमाः समायाताः, मया तेभ्यो मुपित्वा
 अद्यैव संग्रहो विधेयः । अन्यथावसरभ्रष्टस्य विनिपातापत्तेः ।
 एवं ममये समये प्रार्थितः स मूपकस्तस्य गृहगमननिषेधाय बहूनि
 कारणानि निरदिशत् । एकदा महता निर्वन्धेन प्रार्थितो दैवहृत्कः
 स मूपको भेकस्य निमन्त्रणं स्वीचकार । सोऽपि लब्धावसरस्तस्य
 वधाय मनसि, निश्चित्यावदत्-मित्र ! त्वं तरणं न जानासि मम
 पादेन तव पादौ बद्ध्वा त्वां मम गृहं नेष्यामि । तथा कृत्वा स मूप-
 कमगाधे जले निमज्जयितुं तडागमवातरत् । सोचिन्तयत्-‘यदि
 मूपकोऽयं त्रियेत, अस्य बिलस्थः सर्वोऽपि धान्यराशिः ममोपमो-
 गाय भवेत्’ इति स मध्ये मध्ये तां गज्जूं शिथिलां विधाय निष्क-
 पटद्रोहिणे तस्मै मूपकाय बहूनि मज्जनोन्मज्जनानि अन्वभाषयत् ।
 मूपकस्तु प्राणत्राणार्थमुच्चैराक्रोशत् । तडागस्य तटे स्थितस्य
 वृक्षस्य शाखायां स्थितः कश्चिद् गृध्रो दुष्टमित्रयोस्तयोराचरित-
 मपश्यत् । स वेगेनोड्डीय मण्डूकं चञ्चुसंदंशेन गृहीत्वा विहा-
 यसं समुदपतत् । भेकेन सह बद्धो मूपकोऽपि तेन गृहीतः,
 भक्षितौ च तौ द्वावपि । एवंविधं तयोस्तादृशो मित्रयोराचरितं
 विलोक्य तत्र जलेचरो मकरोऽवादीत्—

परोक्षे कार्यहन्तारं प्रत्यक्षे प्रियवादिनम् ।

वर्जयेत्तादृशं मित्रं विपकुम्भं पयोमुखम् ॥

रामाधीनस्य विश्वासः

आसीत् पुरा गोदावरीतटे सज्जनपुरं नाम ग्रामः । तस्मिन् कश्चित् रामाधीनो नाम लौहकारः अवसत् । स रामस्य भक्तः आसीत् । स नित्यं ग्रामः उत्थाय स्नानं विधाय मन्दिरं गत्वा गन्धाक्षतपुष्पैर्नैवेद्यादिभिः रामम् अपूजयत् । ततः यावत् सायं स आपणे स्वकर्म कृत्वा पुनः सन्ध्यासमये मालां गृहीत्वा रामस्य नामानि अजपत् । एवं कुर्यतः तस्य बहूनि वर्षाणि व्यतीतानि । लोकाः तं भक्तराजम् आहुः । न स कदापि अन्यस्य देवस्य नामापि अगृह्णात् । यदि अन्यः जनः तस्य पुरतः अन्यस्य कस्यापि देवस्य नामानि उदचरत्, तर्हि स उर्चः स्वरेण रामस्य नामानि वक्तुम् आरभत । तस्मात् स्थानात् अपलायत वा कर्णो पिधाय दूरम् । न स कदापि अन्यस्य देवस्य मन्दिरम् अगच्छत् । राम एव केवलः तस्य इष्टदेवः आसीत् । ग्रामस्य बालकाः बहुधा तस्याग्रे अन्येषां देवानां नामानि उच्चार्य तं खली-कुर्वन्ति स्म ।

गच्छता कालेन तस्य पुत्राः पुत्रानः अभवन् । ते च पितुः आपणे कर्माणि कर्तुं प्राभवन् । तदा वृद्धस्तु न सर्वं दिनं किमपि अकरोत् विना इष्टदेवस्य रामस्य पूजाम् ।

एकदा रामाधीनः पुत्रान् आहूय प्रोवाच—‘अहो पुत्रकाः ! अहम् इदानीं तीर्थयात्रां गन्तुं कामये । मया प्रथमे वयासि कलाः शिचिताः, द्वितीये धनानि समर्पितानि, इदानीं तृतीये

जीवितसापाने वर्ते, धर्मस्य हेताः शरीरपातमपि न शोचामि'
इति अभिधाय सकलस्य कुटुम्बस्य स्वीकृतिं लब्ध्वा स तीर्थ-
यात्रां कर्तुं प्रातिष्ठत् ।

हृदिद्वारं गच्छन्तं मार्गे कश्चिद् यवनः तम् अपश्यत् ।
सोऽपि तेनैव पथा ग्रामान्तरं गच्छन् आसीत् । स रामाधीनस्य
ललाटे तिलकं गले तुलसीमालां च दृष्ट्वा, नूनमयं कश्चिद्
भक्तः इत्यनुमेने । स यवनः नास्तिकः आसीत् । नाभवत् तस्य
स्वदेवतायां खुदायाम् अपि विश्वासः । बहुधा स देवपूजकान्
परिजहास । ततः स दूरादेव हसन् रामाधीनं पर्यपृच्छत्—‘अहो-
भक्तराज ! शुभं तव दर्शनम् । कुतः समायातो भवान् ? क्व च
गमिष्यतीति ? इति श्रुत्वा रामाधीनः नम्रतया स्वपरिचयं
ददौ । सोऽपि यवनः मधुरैः परिष्कृतैश्च वचनैः तेन सह भाष-
माणः अचिरादेव ‘सख्यं सतां साप्तपदीनमुच्यते’ इति न्यायेन
भैत्रीम् उदपादयत् । ततश्च कथाप्रसङ्गेन पर्यपृच्छत्—

अहो भक्तराज ! ‘यवनानाम् अस्माकं खुदा महान् वर्तते,
उत हिन्दूनां युष्माकं रामः ? इति मे संशयं छिन्धि’ । इति श्रुत्वा
रामाधीनः अवादीत्—‘श्रूयतां भोः, तौ द्वौ अपि समानौ अमिन्नौ
च इति मन्ये, तथापि यस्य या भावना वर्तते तस्य सैव फलदा
जायते, ‘पाटशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति ताटशी’ इति जन-
श्रुतेः । ॥ १ ॥ तु रामे दृढः प्रत्ययः स एव मम सर्वाणि कार्याणि
माधयति, रामाधीनः खलु अहम् । इति श्रुत्वा यवनः उवाच,—
‘कथं नु रामः खुदा च अमिन्नौ समानौ च भवितुमर्हतः ?

अस्माकं यवनानां खुदा सुतरां सप्तमे आकाशे वर्तते न स कदापि भूमौ अवतरति, रामस्तु तव कथनानुसारं सर्वत्रैव वर्तते इति तयोः महदन्तरम् ।

एवं चिरं विचदमानाभ्यां ताभ्यां निर्णीतम्, यद् रामो वा, खुदा वा महान्, इति परीक्षणीयम् । नातिदूरं गतयोः तयोः पत्न्याः कांचिन् नदीम् अवाप्नोत् । द्वौ अपि तौ हिन्दुयवनौ तां नदीं तरीतुमैच्छताम् ।

तदा रामाधीनः उवाच—भो मित्र ! पश्यतु भवान्, अत्र नौका नास्ति, नदीतरणं च आवयोः परमम् आवश्यकम्, अत्रैव नौ इष्टदेवतयाः परीक्षापि च करणीयास्ति । यस्य देवस्य नामोच्चारणमात्रेण आवां नदीं तरेव, स एव देवो महान् । यदि तु आवां स्वस्वदेवस्य नाम उच्चरन्तौ सममेव नदीं तरीतुं प्रभवाम, तर्हि तौ देवौ अपि समानौ एव मन्तव्या ।

एवं निश्चित्य तौ नदीम् अविशताम् । रामाधीनस्तु 'श्री-रामस्य जयोऽस्तु' इति प्रौञ्चैः उच्चार्य भटित्येव नदीं तीर्त्वा क्षणेनैव तस्याः परं तीरम् अवाप्नोत् । यवनस्तु किञ्चिद् दूरं जानुदघ्ने जले गत्वा मनसि संदिहानः विचारितवान् । अहो ! नूनम् अस्य राम इव महान् यस्य नामोच्चारणमात्रेणैव मम त्रुवो नदीम् उत्तीर्य पादम् अगच्छन् । मम तु खुदायां सन्देहः वर्तते । यदि मम रक्षार्थं स मत्तमान् आकाशात् न अवतरेत् पितृभ्यं वा कुर्यात्, तर्हि अहं तु नूनं मञ्जितो मविप्सामि ।

तथापि एवं करोमि, रामस्तु प्रत्यक्षं तारयति, स तु महान् एव इति नात्र संदेहलेशोऽपि । खुदा खलु मम पूज्या देवता, अतः प्रथमं प्रीच्छैः खुदायाः नामानि उच्चार्य, पुनः मनसि रामं स्मरामि । अवश्यं द्वयोः एकतरः मम रक्षां करिष्यतीति मन्ये ।

एवं कृतनिश्चयः सः यवनः उच्चैः स्वरेण 'खुदा विजयताम्, इत्युवाच । ततश्च मनसि बहुवारं रामस्य स्मरणं कृतवान् । पुनश्च कानिचित् पुरतः पदानि धृत्वा संशयात्मा व्यचिन्तयत्—'अहौ रामः खलु हिन्दूनां देवः, कदाचित् स मम रक्षां न कुर्यात् । एवं न रामे नापि च खुदायां तस्य सुदृढः विश्वासः बभूव । एतस्मिन् न्तरे संदेहपरम्परापरीतं तं नदीयेगः सुदूरमवाहयत् । रामाधीनस्तु नद्याः परे पारे सुचिरं तस्य प्रतीक्षां कृत्वा तं तत्र निमग्नं मत्वा रामस्य नामानि जपन् हरिद्वारपथं जगाम ।

छात्राः सदैव श्रूयम् ईश्वरे दृढं विश्वासं रक्षत । यस्य देवे गुणै तीर्थे भेषजे वा सुदृढः विश्वासः, स निःसंदेहं तस्य फलं लभते । यस्तु तत्र संदेहं करोति स तु विनाशं लभते । यथोच्यते—

नूनं फलति विश्वासः संशयात्मा प्रणश्यति ।

यादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशी ॥

अलस्यं देहिनां रिपुः

कोऽपि जातिस्मर उष्ट्र आसीत् । स अलसोऽभवत् ।
 बाल्ये एव तस्य पितरौ मृतौ । मन्दः सः गृहश्रमाद् भीतः
 धनमगच्छत् । स तत्र नित्यं स्नायी शुष्कपत्रभोजनः मन्थ-
 रया गत्या तपश्चरितुमारभत । स बहुविधैः व्रतैः नियमैः
 तीर्थस्नानैश्च पूर्वजन्मकृतानां पापानां प्रायश्चित्तमकरोत् ।
 तपसा प्रसन्नः विश्वसृष्ट् प्रादुर्भूय 'वरं ब्रूहि' इति तमामन्त्रयत् ।

महानलसः स उष्ट्र आहारान्वेषणे इतस्ततः परिभ्रमण-
 श्रमं न सहमानः—'देहि मे भगवन् ! शतयोजनलम्बां
 शिरोधराम्, यथाहमेकत्रैव तिष्ठन् दूरस्थितानि अपि तृणानि
 चरितुं समर्थः स्याम्, रक्षेयं चात्मानमाहारान्वेषणश्रमात्, इति
 वरं याचते स्म । विधाताऽपि 'तथास्तु' इत्युक्त्वा सुरपुर-
 मगच्छत् ।

उष्ट्रस्य ग्रीवा शतयोजनलम्बाऽभवत् । स एकस्मिन्नेव
 स्थले तिष्ठन् सुदूरस्थितानपि घासान् चरितुं प्राभवत् ।

एकदा स महादीर्घां स्वस्य शिरोधरां लम्बायमानः
 मन्दं मन्दं विविधानि तृणानि स्वदमानः, सुखेन संचरमाणो-
 ऽभवत् । अस्मिन्नन्तरे कञ्चुक्कावातः समागतः घृष्टश्च प्रारभत ।
 तदा शीतवातवर्षेभ्यः बाधितः स उष्ट्रः लम्बां स्वस्य ग्रीवां

पर्वतस्य कन्दरायां प्रवेष्टुं श्रयतते स्म, परन्तु सुदीर्घां स्वस्य कन्धरां रक्षितुं नाशक्नोत् ।

अस्मिन्नेवान्तरे शीतवातवर्षेभ्यः परिश्रान्तौ कौचित् शृगालदम्पती शरणार्थिनी तत्र कन्दरामुखं सम्प्राप्ता । बुभुक्षितौ तौ क्रमेलकस्य मांसलां कन्धरां वीक्ष्य सञ्जात-
द्वयौ अभवताम्, प्राग्भेतां च तां विदीर्य मांसमत्तुम् । पीडया स उष्ट्रः कन्धरामितस्ततोऽचालयत् । स ग्रीवां कन्दरामुखात् निःसारयितुं प्रायतत, परन्तु बहुदीर्घतया तथाकृत् सफलो नामवत् । शृगालदम्पती यथेच्छं तस्य मांसं भुक्त्वा वृत्तौ अभवताम्, उष्ट्रश्च पीडया पञ्चत्वमगच्छत् ।

इत्थं च लोकेऽलसानां प्राणहानयः उपतिष्ठन्ति । अतो न कदापि पुरुषेण अलसेन भक्षितव्यम् । आलस्यं हि परमः शत्रुः देहवताम्, तद् दूरादेव परित्याज्यम् । इदमत्र युज्यते भणितुम् :-

आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्थो महान् रिपुः ।

नद्युद्यमसमो बन्धुर्यं कृत्वा नावसीदति ॥

गत १४ वर्षों से प्रकाशित अपने क्षेत्र का अद्वितीय
संस्कृतमासिकपत्र

संस्कृत को सरल, सुलभ, सर्वग्राह्य बनाने के लिए

बालसंस्कृतम्

—आपके भारतीयत्व का पुष्ट प्रमाण होगा ।

—प्रारम्भिक संस्कृत छात्रों की कठिनाइयों को दूर करेगा ।

—आपको दृढानु संस्कृतानुरागी बनाएगा ।

—सभी भारतीय भाषाओं को जोड़ने वाली कड़ी होगा ।

—भारतीय संस्कृति और सभ्यता को मानने रखेगा ।

—आपके व्यवहार ज्ञान की वृद्धि में महायुक्त
होगा ।

—आपको संस्कृत की सरलता और भद्रता
का परिचय देगा ।

आज ही ग्राहक बनिए !

वार्षिक शुल्क पाँच रुपए !

प्राधि ध्यानम्

बालसंस्कृत कार्यालयः

आगरा रोड, पाटनोपर, बम्बई-३३

दिल्ली शाखा—

२०, कोटला रोड, नई दिल्ली-१

अस्माकं प्रकाशनानि

एकस्य प्रतेः मूल्यम्

रु० न. पै.

संस्कृतव्याहारः	भागाः १—५	०.७५
सप्त विमक्तयः		०.७५
पञ्च सन्धयः		०.७५
संस्कृतप्रवेशिका	भागाः १—३	०.७५
बालनीतिकथाः	भागाः १—८	०.६३
संस्कृतसोपानम्	भागाः १—३	१.२५
प्रहेलिकाशतकम्		०.५०
समाप्ताः		०.५०
संभाषा	भागाः १—५	०.६२
संभाषा English	भागाः १—५	०.६२
लौकिकन्यायरत्नमञ्जूषा		०.२५
संस्कृतप्रबन्धचन्द्रिका	भागाः १—३	१.२५
सुन्दरं संस्कृतम्	भागाः १—३	०.७५
भारतीयाः महापुरुषाः		१.२५
कुमारसंभवम्	(संक्षिप्तगद्यम्)	०.७५
रघुवंशम्	(संक्षिप्तगद्यम्)	०.७५
बालरामायणम्		०.७५
लघुनिबन्धावली		१.००
संस्कृतवर्णमाला		१.००
कृदन्ताः		०.५०
शालियमुमापितानि		०.६२

प्राप्ति स्थानम्—

बालसंस्कृतकार्यालयः

आगरा रोड, घाटकोपर, बम्बई-७७

दिल्ली शाखा—

८०, कोटला रोड, नई दिल्ली-१

कथानां क्रमः

१. पिपासुः पान्थः	१	११. परद्रव्येषु लोष्ठयत्	१४
२. कर्त्तव्यो नातिसंचयः	२	१२. मूढो गृह्यः	१५
३. बुद्धिहीना विपीदन्ति	३	१३. न दुर्जनः साधुदशामुपैति	१८
४. परोपकाराय सतां विभूतयः	४	१४. स्वभावो द्रुतक्रियः	१६
५. जाल्मो धृक्	६	१५. चत्वारः प्रदनाः	२२
६. कलहः कार्यविनाशाय	७	१६. सर्वमात्मवशं सुखम्	२५
७. परानुकारो न श्रेयः	८	१७. धैर्यं धरति स बुद्धिमान्	२६
८. परपीडा प्रणशाय	९	१८. आत्मपक्षं न संत्यजेत्	२७
९. न लोकः पारमार्थिकः	११	१९. वरं बुद्धिर्न सा विद्या	२८
१०. मूर्ख आमीरः	१२	२०. अन्धः पंगुश्च	३१

पुस्तकस्यास्य सर्वेऽधिकाराः स्वाधीनाः सन्ति

द्वितीयं मुद्रणम्]

[१ मई ख्रिष्टाब्दाः १९६३]

प्रकाशकः—

वैद्यः—रामस्वरूपशास्त्री

मालसंस्कृतं कार्यालयः, आगरा रोड, घाटकोपर, चम्पई-७७

मुद्रकः—

सार्धदेशिकप्रेम, दरियागंज, दिल्ली-७

बालनीतिकथाः

द्वितीयो भागः

पिपासुः पान्थः

कश्चित् पान्थः सुदूरं यात्रां कुर्वन् श्रान्तः आसीत् । ग्रीष्मे
श्रुतौ मध्यंदिने पिपासाकुलः स एकस्य नारिकेलस्य तरोः
तलम् अगच्छत् । न स तत्र जलम् अवालोकयत् । 'पिपासया
मरिष्यामि' इति नितान्तं व्याकुलः स यावद् वृक्षे दृष्टिम्
अकरोत्, तावत् स तत्र बृहन्ति नारिकेलफलानि लम्बमानानि
अपश्यत् । स अचिन्तयत्—'यदि वृक्षाद् अस्माद् एकं फलम्
अपतिष्यत्, मम तृष्णा शान्ता अभविष्यत्, कथं नु महोत्तुङ्गात्
वृक्षात् फलं लभेय' इति स क्षणं चिन्तापरः अभवत् । ततः स
वानरमेकं वृक्षस्य शिखरे स्थितम् अवालोकयत् । उपायज्ञः स
कपेः अनुरणस्वभावं ज्ञात्वा भटिति समीपस्थात् कृष्टचेत्रात्
कानिचिद् लोष्ठानि आदाय तस्य वानरस्य उपरि प्राक्षिपत् ।
अनुकरणपटुः वानरस्तु नान्यत् प्रक्षेप्यं लब्ध्वा नारिकेल-
फलान्येव तं प्रति प्राक्षिपत् । शीघ्रं स नरः नारिकेलफलं भङ्क्त्वा
जलं च पीत्वा तृप्तः अभवत् ।

इत्थं बुद्धिमान् स पान्थः स्वस्य त्राणरक्षाम् अकरोत् ।
अत उच्यते —

बुद्धिर्यस्य बलं तस्य निबुद्धेस्तु कुतो बलम् ।
बुद्धिमन्तो न सीदन्ति बलार्थं पथिको यथा ॥

कर्त्तव्यो नातिसंचयः

आसीत् कल्याणकटके भैरवः नाम कश्चिद् व्याधः । स एकदा मृगयां गतः वनाद् वनम् पर्यटन्, मृगान्, वराहान्, महिषान्, शार्दूलान्, मृगालान्, शशान् च अन्विष्यन् क्षुत्पिपासाभ्याम् अर्दितः यावद् एकस्य वटवृक्षस्य छायायाम् उपविशति, तावद् एकं भारशृङ्गम् अपश्यत् । तत्क्षणाद् एव स शरं धनुषि निधाय तं मृगम् अविध्यत् ।

ततः मृगम् आदाय गच्छन् स घोराकृतिं शूकरमेकम् अपश्यत् । शूकरः अपि घनघोरां गर्जनां कृत्वा तम् अभ्यक्रामत् । तस्य तीक्ष्णदन्तप्रहारेण मुष्कदेशे हतः स व्याधः संछिन्नद्रुमः इव भूमौ अपतत्, पञ्चतां च अगच्छत् ।

एतस्मिन् एव अन्तरे दीर्घरावः नाम जम्बुकः आहारार्थं परिभ्रमन्, मृतान् तान् मृगव्याधशूकरान् अपश्यत्, अचिन्तयच्च 'अहो अद्य मे महद् भोजनम् उपस्थितम् ।' साधूच्यते—

अचिन्तितानि दुःखानि यथैवायान्ति देहिनाम् ।

सुखान्यपि तथा दैवात् समायांन्ति शरीरिणाम् ॥

तद् अस्तु, अधुना प्रथमबुभुक्षायां निस्वादु घनुःकाण्ड-
लग्नं स्नायुबन्धनं खादामि, इत्युक्त्वा यावत् ता तद् भक्षयितुम्
आरभत, तावत् स्नायुबन्धनं छिन्नम्, घनुःकोटिः च उत्पतित्वा

तस्य उदरे प्राविशत्, तेन हृदि निर्मिन्नः स दीर्घरावः पञ्चत्वम्
अगच्छत् । अत उच्यते—

कर्त्तव्यः संचयो नित्यं कर्त्तव्यो नातिसंचयः ।

परयः संचयशीलोऽसौ धनुषा जम्बुको हतः ॥

बुद्धिहीना विषीदन्ति

एकस्मिन् पिप्पलवृक्षस्य कोटरे चामरिकैः धान्यसंग्रहः
कृतः आसीत् । समीपेन गच्छतः एकस्य वानरस्य तस्मिन्
दृष्टिः अपतत् । लोलुपः धस्मरः स कोटरे स्वस्य करौ प्रवेश्य
एकपदे एव बद्धमुष्टिभ्यां हस्ताभ्यां तां धान्यराशिं बद्धिः आनीय
निगलितुम् ऐच्छत् । तस्य कोटरस्य मुखं संवृतं स्वल्पं च अभवत्,
इति हेतोः कृतबहुप्रयत्नः अपि स मूर्खः वानरः ततः धान्यं
लब्धुं न प्राभवत् । स वारं वारं कोटरे हस्तौ प्रावेशयत्,
निरंकाशयत्, अभज्जच्च परमं वैकल्यम् ।

वानरः सुबुद्धिः न आसीत् । यदा यदा स मूर्खः कोटरे
हस्तौ प्राक्षिपत्, तदा तदा एव गृध्रुः स उमयोः स्वस्य हस्तयोः
सहसा एव घृष्टी अभघ्नात् । उमाभ्यां हस्ताभ्यां कोटरान्तराले
स वृक्षेण घृत-इव, पिशाचेन गृहीत-इव, पाशेन बद्ध-इव,
शृङ्खलामिः निगदित-इव, क्रिकर्त्तव्यविमूढः चीत्कारम् अकरोत्,
अर्क्षदत्, दन्तान् अचर्वत्, अमूत्रयत्, अहदत्, बलाद् हस्तौ
आकर्षन् रक्तारक्तम् आत्मानम् अकार्षीत् ।

ततः चिरं कूर्दतः नृत्यतः चीत्कुर्वतः श्रान्तस्य च देवाद्
विस्मृष्टमुष्टी तस्य हस्तौ कोटराद् बहिः आयाताम् । स तु मृत्युना
मुक्त इव, पश्चाद् अपश्यन्नैव महता जवेन दूरम् पलायत । ततः
आरभ्य भातः स न तस्य वृद्धस्य छायां अपि श्रयति स्म ।
एवं निवृद्धयः जनाः अपि निरर्थकं पीडाः सहन्ते । यथोच्यते-

बुद्धिर्यस्य बलं तस्य निवृद्धेस्तुः कुतो बलम् ।

बुद्धिहीना विपीदन्ति वृद्धमुष्टिः कर्पिर्यथा ॥

परोपकाराय सती विभूतयः

एकदा कश्चिन् मालाकारः स्वस्य क्षेत्रे अमिनवान् आम्र-
पादपान् आरोप्यमाणः आसीत् । स महता परिश्रमेण कार्य-
व्यापृतोऽभवत् । एतस्मिन् एवान्तरे तुरगपृष्ठमारूढः मृगयार्थी
तस्य प्रदेशस्य राजा तेन एव मार्गेण प्रातिष्ठत् । स वृद्ध
मालाकारं तथाविधे कष्टसाध्ये कर्मणि संलग्नमपश्यत् । स तुरगं
स्थापयित्वा वृद्धं समाहूय विस्मयाकुलः पर्यपृच्छत्-

किं ते वयः क्व सामर्थ्यं कुटुम्बभरणं कियत् ।

किं ते मनः कियच्छेषः आयुषः किं श्रमे फलम् ॥

इति श्रुत्वा स मालाकारः भूमिलग्नजानुः शिरसा प्रणम्य
अकथयत् । हे राजन् ।

वयोऽशीतिर्न सामर्थ्यं कुटुम्बभरणं च न ।

आयुर्नास्ति, मनश्चास्ति, कर्त्तव्यं हि श्रमे फलम् ॥

राजा-निष्फलं कर्त्तव्यम् । अस्मिन् वृद्धे वयासि

निरर्थकं श्रमं करोषि । जानासि कियता कालेन इमे वृक्षाः
फलिष्यन्ति ?

मालाकारः—दशभिः वर्षैः फलिष्यन्ति इमे वृक्षाः ।

राजा—जराजीर्णस्त्वं तथाविधं श्रमं कुर्वणः शीघ्रं मरिष्य-
सीति नात्र संदेहः । त्वमेतेषां वृक्षाणां फलानि भोक्तुं न कथ-
मपि जीविष्यसि, कथं तर्हि आत्मानं व्यर्थं परिश्राम्यसि ?

मालाकारः—महाराज ! पश्यतु भवान्, य एतेऽत्र
वृक्षाः सन्ति, ते सर्वेऽपि अन्यैरेव मम पूर्वजैः समारोपिताः
सन्ति । अहमेतेषां फलानि खादामि । यथाहमन्यैः समारोपिता-
नामेतेषां फलानि भुञ्जे, तथैव अन्येऽपि ममारोपितानामेतेषां
फलानि भोक्ष्यन्ते इति मन्ये ।

राजा—आः, उदात्तचरित मालाकार ! धन्योऽसि,
वदान्योऽसि, परोपकारपरोऽसि त्वम् । अहं ते प्रसन्नोऽस्मि ।
गृहाण इमानि शतरूप्यकाणि । इदं तुभ्यं पारितोषिकम् । देशः
इदानीं तवावशानां परोपकारपराय भवं वाञ्छति । इत्युक्त्वा
नगरं प्रातिष्ठत् ।

मालाकारस्तु नृपात् पारितोषिकमादाय तस्मै धन्यवादान्
अवादीद् । अचिन्तयच्च—ये आम्रपादपाः समारोपणसमकाले
एव रजतफलानि अफलन्, भविष्यति किं किं न फलिष्यन्ति
भविकमस्माकमिति । उक्तं च--

परोपकाराय फलन्ति वृक्षाः परोपकाराय वहन्ति नद्यः ।
परोपकाराय स्रवन्ति मेघाः परोपकाराय सतां विभूतयः ॥

जाल्मो वृकः

एकदा निशवे चण्डाशुतापतप्तः पिपासितः कश्चित्
 आगपोतः पार्श्ववर्तिन्याः नद्यास्तटमंगच्छत् । तत्र स उन्नते
 प्रदेशे जलं पिबन्तं वृकं दृष्ट्वा निम्ने प्रवाहे जलं पातुं प्रारेमे ।
 वृकस्तं वीक्ष्य—‘केनापि प्रकारेण कलहमुत्पाद्याहमेनं भक्षयामि,
 इति मनसि चकार । ततः स तमुपसृत्य गर्जनूचे—‘आः मूर्ख !
 घासजीविन् पशो ! दिवापि न पश्यसि किम् ? अहमत्र जलं
 पिबामि, त्वं तत्र मालिन्यसि पानीयम् । किं न लज्जसे, इदमनु-
 चितं कर्तुम् ? अथवा गर्वितोऽसि, यत्पश्यन्नपि न पश्यसि
 मदन्धस्त्वमुच्चावचम् ? किन्निमित्तस्तैऽयमनुचितारम्भः ? शीघ्रं
 मे कथय, नो चेद्दृढनिष्णामि त्वाम् ।’

तदा भीतः सोऽजाशिशुः सविनयमवादीत्—‘भोः
 वृकभ्रेष्ट ! यत् त्वं वदसि, तत्तु सर्वथाऽसम्भवमिवाभाति । त्वत्तो-
 यजलं वहति, तदहं पिबामि । त्वमुच्चैः स्थाने तिष्ठसि, अहं च
 निम्ने तिष्ठामि । त्वत्पीतं जलं मामायाति, मत्पीतं तु पूर्वां दिशं
 प्रयाति । कथं तु मत्पीतं पानीयं त्वां प्रतीपं वहेद् ?’ इति ।

तदा वृको नेत्रे विस्फार्यावादीत्—‘आः गोलकस्य पुत्र !
 अधमस्त्वम्, पापोऽसि । एवमासात् प्राक् त्वं मामशपः’ । ततः
 स आगशिशुरकथयत्—‘हा कष्टम् ! कथमस्य तव कथनस्य
 सम्भवः ? यस्य मम जातस्य केवलं मासत्रयमेव व्यतीतम्, सोऽहं
 कथं नाम एवमासात् प्राक् त्वामशपम्’ इति । ततो वृकः क्रोधा-
 वेशेन नेत्रे विस्फार्य दन्तैः तान् विघट्टयन्, पादाघातैः च भुवं

सनन्, तमुपसृत्य तारस्वरेण धर्पयन् प्रोवाच—‘दास्याः पुत्र !
यदि त्वं नाभवः, तर्हि स तव पिता भवेत् । पामरा भवन्ति खलु
छागाः’ । इत्युक्त्वा स वृकः निर्दोषं तमजाशिशुं व्यापाद्या-
खादीत् । इदमत्र युज्यते वक्तुम्—

येन केनञ्छलेनापि दोषमुत्पाद्य दुर्जनः ।

सज्जनं बाधते क्रूरः परपीडापरायणः ॥

कलहः कार्यविनाशाय

कदाचिद् द्वौ विडालौ सखायौ आस्ताम् । तौ सदैव
सहचरौ अभवताम् । एकदा नगरे भ्रमन्तौ तौ कस्यचित् श्रेष्ठिनो
गृहमविशताम् । तत्र युगपदेव तौ स्थान्यां रोटिकामेकामपश्य-
ताम् । ततः एकः उपसृत्य तां मुखेन आदाय पलायाञ्चक्रे । द्विती-
योऽपि तमन्वधावत् । इत्थं च धावतोः तयोः एक उवाच—मोः !
मया प्रथमं दृष्टेयं रोटिकेति विपुलं भागमस्याः अर्हाम्यहम् ।
अन्यस्तु मया समानीतेति विशेषांशमस्याः अर्हामीति उच्चैराक्रो-
शत् । एवं वदन् मानयोस्तयोर्मुष्ट्यमुष्टि युद्धं प्रवृत्तम् । तयोः कलहे
रोटिकायास्तस्याः खण्डौ अजायेताम् । तौ चैकमेकं भागमाददाते

स्म । भार्गो च तौ समानौ नास्ताम्, इति तौ पुनरपि ममायं
तवायमिति कलहमकुर्वताम् । एतस्मिन्नन्तरे कश्चिद् धूर्तः मर्कटः
तत्रागच्छत् । स तौ इदमवादीत्—‘अहो बिडालौ ! अन्यस्य हेतो-
युवां कलहं कुरुतः । अहं युवयोः रोटिकायाः समानौ भार्गो विधाय
युवाभ्यां दास्यामि कारयिष्यामि च युवयोः कलहस्यान्तम् ।’

बिडालौ च तौ नातिचतुर्गौ आस्ताम् । तौ तस्य धूर्तस्य
कपेः मधुराणि वचनानि हितानि अमन्येताम् । ततः स शाखा-
मृगः तयोः न्यायाधीशपदे स्थितः तुलायन्त्रमानयामास । स
तुलायाः एकस्मिन् पात्रे गुरु खण्डम्, अन्यस्मिन् च लघु खण्डं
निधाय अतोलयत् । पुनरचासमानयोः तयो रोटिकाखण्डयोः
समीकरणार्थम्, एकदा एकस्मात्, अन्यदा चान्यस्मात् पार्श्वान्
छित्त्वा छित्त्वा स्वमुखे न्यक्षिपत् । अनेन च क्रमेण स निःशेष-
प्रायां तां रोटिकामकरोत् । ततस्तौ बिडालौ प्रार्थयेताम्—‘अहो
महाप्राड्विवाक ! देहि कृपया आवाभ्यामिमौ अवशिष्टौ नो
रोटिकामागौ । नेदानीमावां तव न्यायविधिं वाञ्छामः’ इति ।

तदा स कपिरवादीत्—‘हे मुखौ बिडालौ ! किमर्थं मया
एतावान् श्रमः कृतः ? किं नार्हामि पारिश्रमिकम् ? शिष्टेः इमे
शकले मम प्राड्वैवाकं शुल्कं स्याताम् ।’ इत्युक्त्वा स सर्वमव-
शिष्टं रोटिकाशकलममघयत् । बिडालौ च तौ ‘न कलहः
कुल्याणाय’ इति जल्पन्तौ परचात्तपन्तौ च स्वगृहमगच्छताम् ।
इदमत्रोच्यते—

मूढो विवादमर्थेषु यो बातु कुरुते जनः ।

परचात्तपति सोऽत्यन्तं न च भद्राणि पश्यति ॥

परानुकारो न श्रेयः

कश्चित् गोपालः कस्यचित् पर्वतस्य उपत्यकायामवा-
त्सीत् । न नित्यं तस्य अज्ञा एडका गाश्च अचारयत् । अथ
कदाचित् तस्यैव शैलस्य सानुनि पचिराजो गरुडो गगनात्
अवातरत् । बुभुक्षितः स स्वस्य वक्रनखराभ्यामेकामजां गृहीत्वा
पुनरन्तर्निचं प्रपेदे । समीपे एव वृक्षस्य शाखायां स्थितः कश्चित्
बायसः तमपश्यत् । सोऽपि तं तथा कुर्वन्तमन्वकरोत् । यावत् सः
एडकायाः पृष्ठे पपात, तावदेव स तस्याः ऊर्णायां ग्रथितपादो
बन्धनं प्राप । बद्धः स उर्चैः स्वरेण व्यरोदीत् । तस्य शब्दं
श्रुत्वा सन्निहिते एव क्षेत्रे कार्यं कुर्वाणः क्षेत्रपतिस्तद्वृत्तस्य
जग्राह । स तस्य काकस्य पादयोः गज्जुं बद्ध्वा क्रीडनार्थं बाल-
केभ्योऽददात् । ये बाला अविचार्यैव परेषामनुकरणं कर्तुं प्रव-
र्तन्ते, ते काक इव प्रणाशं प्राप्नुवन्तीति कवयः कथयन्ति ।

परानुकारं यो याति नासमीक्ष्य निजं बलम् ।

अनुभूय स दुःखानि प्रणाशाय प्रकल्पते ॥

परपीडा प्रणाशाय

कदाचित् कस्यचिद् राज्ञः उद्यानस्य समीपे कृपाणस्य
कस्यापि क्षेत्रमासीत् । उद्याने विविधाः रम्या वृक्षेण कृतकुलाया
भवसन् । कृपाणो महता धमेण क्षेत्रे कार्यं करोति स्म । यदा

यदा तस्य सस्यानि परिपाकमगच्छन्, तदा तदैव ते उद्यान-
वासिनः खगाः सर्वमन्नं खादन्ति स्म । एवं खगैः आयासितः
स कृपाणः उपायमचिन्तयत् । स तेषां काक-कीर-कपोता-
दीनां बन्धनाय जालमतनोत् ।

दैवात् कश्चित् चित्तः कपोतमनुधावन् तत्र जालेऽपतत् ।
ततः स तस्माद् जालाद् आत्मानं मोक्तुं परमेण प्रयत्नेन अय-
तत । नातिदूरे एव क्षेत्रे कर्मणि प्रसङ्गः कृपाणः आसीत् ।
सोऽभ्युपेत्य तं चित्तमगृह्णात्, आसीच्च छुरिकया तं हन्तुमुद्यतः ।
तदा चित्तः सकृत् प्रार्थयत्—मोः क्षेत्रपते ! प्राणदानं देहि
मे । दयस्व मयि, न मया तव कोऽपि अपराधः कृतः । अहं
कपोतमनुगच्छन् अस्मिन् पाशेऽपतम् । नाहं कदापि तव क्षेत्रे
जायमानमन्नं खादामि । काकाः कीराः कपोताश्च मम भोजनम् ।
कृपया मृञ्च माम् । कृपक आह—भद्रमुख ! यथा त्वया न मम
किमपि अपराद्धम्, तथैव शुकैः वायसैः पारावतैश्चापि न ते
किमप्यपराद्धम्, तांस्त्वं खादसीति वदन् स छुरिकया तस्य शिरः
कायादपातयत् । तत्रैव मार्गे गच्छन् कश्चित् साधुः सर्वमिदं
समीच्य परपीडनं पापाय इति ऊर्ध्वबाहुरवादीत्—

अष्टादशपुराणेषु व्यासस्य वचनद्वयम् ।
परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम् ॥

न लोकः पारमार्थिकः

आसीत् पुरा क्षेत्रपुञ्जो नाम ग्रामः । तस्मिन् कपर्दिका-
दासो नाम श्रेष्ठी अवात्सीत् । स एकदा ग्रामीणजनसघेन सार्धं
गङ्गास्तानार्थं शकटेन प्रयागं प्रस्थितः । मार्गे गच्छतः तस्य
कुत्रापि विजने चौरैः शकटं लुण्ठितम् । एवं च नष्टबहुधनः स
पश्चात्तापं कुर्वन् गृहं प्रत्याजगाम । मित्राणि सम्बन्धिनः प्रति-
वेशिनश्च तस्य कुशलं प्रष्टुं समागच्छन् । ते अपृच्छन्-‘भो भोः
श्रेष्ठिन् ! कथं चौरैः लुण्ठितं शकटम् ? कासन् चौराः ? कियन्तो-
ऽभवन् ते ? क्व शकटमभूत् ? कासीः त्वम् ? इत्यादिकम् ।

ततः श्रेष्ठी अवादीत्-भोः ! किं करोमि । ईश्वरेच्छा
पत्नीयसी । यद् भावि तद् भवत्येव । अवहिता आसन् वयम् ।
बहवः आसन् वयम् । ते तु स्वप्ना एवामवन् । अग्रतः आसीत्
शकटम्, सुगुप्तमभवत्तत्, तथापि तैः लुण्ठितम् । पुण्यं कुर्वतोऽपि
भाग्यदोषेण पापाः प्रतिफलन्ति । अस्तु भवितव्यमासीत् ।
दैवस्य दूषणम् । न दैवं कस्यापि सुखं सहते ।

लोकैरुक्तम्-अहो ! श्रेष्ठिन् !- तच्च तत्रैव मौर्ख्यम्, यत्त्वं
शकटमग्रेऽकार्षीः, प्रायश्चौरा अग्रत एवामिपतन्ति । श्रेष्ठी आह-
किं करोमि, एवमेव जातम् ।

ततोऽन्यो लोकवृन्दः आगत्य तथैवापृच्छत् । तदा श्रेष्ठि-
नोक्तम्-‘शकटं मध्येऽभवत्, तथापि लुण्ठितं तैः’ इति । ततो
जना ऊचुः-अहो ते महती मूर्खता । को नाम बुद्धिमान् संघ-

यात्रासु शकटं मध्ये करोति ? चौराणां लुण्ठकानां च लक्ष्यं सर्वदा मध्ये एव पतति । ते सदैव केन्द्रमेवाभिमन्ति ।

पुनस्तृतीयो लोकवृन्दः आगत्य तथैवापृच्छत् । तदा श्रेष्ठिना प्रोक्तम्-भोः ! शकटमस्माकं पश्चादभूत्, तथापि लुण्ठितम् । किं करोमि दैवहतकोऽस्मि । तेऽकथयन्-अहो ! ते महा-मौढ्यम् । को नाम क्षेमकामः शकटं पश्चात् करोति, स्वयं चाग्र-तश्चलति । चौराः सदैव रक्तकमयेन पृष्ठमागादेवाक्रमन्ति । स्वयमसावधानः चौरान् दूषयसि त्वम् ! ततस्तेषां वचनं श्रुत्वा भृशं रुष्टः श्रेष्ठि प्रोक्तवान्-

दैवादापतिते लोकैर्व्यसने दूष्यते नरः ।

गतानुगतिको लोको न लोकः पारमार्थिकः ॥

मूर्ख आभीरः

आसीत् कन्याणपुरं नाम ग्रामः । तस्मिन् दण्डमारो नाम आभीरोऽवसत् । महान् मूर्खोऽभवत् स आभीरः । स एकदा ग्राम्यैः व्यापारिभिः सह देशान्तरं प्रातिष्ठत् । तस्य पुत्रोऽपि द्वादशवार्षिकः तेन सोऽक्रमगच्छत् । सोऽपि मूर्खः एवासीत् । मार्गे धनमरणं समापतत् । मार्गच्युतांस्तेऽटव्यां सुदूरं भ्रान्त्वा पश्चिन्ता अभवन् । तदा ते सर्वे भानोरातपेन तप्ताः कस्यचिन्महावटवृक्षस्य शीतलच्छायां तलं समुपाविशन् । दण्डमारस्य पुत्रस्तु पन्थानं विहाय एकाकी एव सुदूरं पर्याटत् । ततः स फलानि खादद्भिः वन्यैः मर्कटैः समागच्छत् । वानरास्ते

तं तीव्रैः स्वैः नखैः अपाटयन् । सोऽपि येन केन प्रकारेण तेभ्यः
आत्मानं विमोच्य रुधिरेण स्नातः सत्वरं स्वपितरं समेत्य ।
“अहं कैश्चित् फलभक्षणतत्परैः लोमशैर्जन्तुभिः निर्दयं छिन्नः ।
आततायिनस्तेऽवश्यं दण्डनीया भवता” इत्याह ।

इति श्रुत्वा स आभीरः खड्गमादाय पुत्रदर्शितेन मार्गेण
वनं प्रातिष्ठत् । स तत्र आत्मनः पुत्रस्य घातुकान् जन्तून्
अमार्गयत् । तदा स एकस्य महातरोः तले निपण्णान् तपोधनान्
साधून् अपश्यत् । जटाधराः हरिणाजिनपरिधानास्ते फलाहारं
कुर्वाणाः आसन् । तान् वीक्ष्य सोऽचिन्तयत्—“अहो एतैरेव
लम्बलोमधारिभिः फलाहारपरैः मम पुत्रः आयामितः । अतः
एतान् सर्वान् अनेन तीक्ष्णधारेण खड्गेन मारयित्वा निर्यातवैरो
भवामि ।”

इत्थं प्रजल्पन्तं तं कश्चित् पथिकः आगत्य उवाच—“अरे
मूर्ख ! किमर्थमन्याभ्यं कर्तुं भ्रष्टतोऽसि । एते खलु मुनयः सन्ति ।
इमे तपश्चरन्ति । नैते कमपि पीडयन्ति । एते दयालवः साधवः
सन्ति । तव पुत्रस्तु वन्यैः वानरैः पीडितः, अतस्त्वया विचार्य
एव नाकार्यं प्रवर्तितव्यम् ।”

इत्थं तस्य पथिकस्य वचनैः विज्ञाततथ्यः स आभीरः
आत्मनो मौख्येण लज्जमानः पुत्रस्य मौढ्यं च विनिन्दन्
इमं श्लोकमपाठीत्—

उच्चावचेषु कार्येषु योऽविचार्य प्रवर्तते ।

लज्जते स भृशं पापः पश्चात्तापं करोति च ॥

परद्रव्येषु लोष्ठवत्

रङ्गो वङ्का च दम्पती आस्ताम् । तौ कृपि कृत्वा जीविकां उपार्जताम् । विन्ध्यस्य उपत्यकायां तयोः कुटीरमासीत् । तौ परमेश्वरस्य परमौ भक्तौ सर्वथा विगतस्पृहौ भगवतः स्मरणमजनपूजनपरायणौ चाभवताम् । 'भगवान् भक्तानां परीक्षां करोतीति' साधीयसी जनश्रुतिः । एकदा भगवान् तयोः परीक्षां कर्तुमैच्छत् ।

एकस्मिन् दिने तौ इन्धनमानेतुं वनमार्गेण गच्छन्तौ अभूताम् । पुरतः पतिरगच्छत् पत्नी च नातिदूरेण अन्तरेण तमन्वसरत् । वने पादपद्धतिं गच्छतो महात्मनो रङ्गस्य पादो भूमौ निखातस्य घटस्य मुखे अपतत् । संजातस्खलनः स पादतले सुवर्णदीनारैः पूरितं रजतं कलशमपश्यत् । स्वर्णनिधिं तं दृष्ट्वाऽपि स मनस्वी चरणाभ्यां धूलिना समाच्छाद्य सत्वरं मार्गमलंघयत् । एतस्मिन्नन्तरे वङ्कादेवी अपि पतिमनुगच्छन्ती तमेव देशं समागच्छत् । पतिः किं करोतीति पश्यन्ती सा मनस्विनी प्राह—'किं करोति भवान् अत्र मार्गे पादाभ्यां रजोनिचयेन' इति । भामिन्याः प्रश्नं श्रुत्वा रङ्गः पतिः प्रथमं तु मौनमेवावलम्बत, ततश्च पत्न्याः आग्रहेण रहस्यं समुद्घाटयन्नाह—'देवि ! स्वर्णदीनारैः पूरितं रजतकलशमिदम् । इमां धनराशिं दृष्ट्वा जातु तव मनो लोभाकृष्टं भवेत् इति सञ्चिन्त्य मया यं धनराशिः रजसा समाच्छाद्यते ।'

इति श्रुत्वा वङ्कादेवी अवादीत्-‘अहो ! किमत्र धूलौ
धूलिप्रक्षेपेण, वर्तते एवावयोः परद्रव्येषु लोष्ठवद् भावः ।’ ततस्तौ
स्वगृहं गच्छन्तौ इमं श्लोकमपठताम्-

मातृवत् परदारेषु परद्रव्येषु लोष्ठवत् ।

आत्मवत् सर्वभूतेषु यः पश्यति स पश्यति ॥

मूढो भृत्यः

अस्ति पाटलीपुत्रं नाम नगरम् । तस्मिन् पापाण्यबुद्धिः
नाम कृपणशिरोमणिः श्रेष्ठी वसति स्म । तस्य बहूनि धनानि
गृहाणि, अनेके पशवश्चासन् । विक्रीतबुद्धिर्नाम तस्य मूर्खाग्र-
गण्यो भृत्योऽभवत् । प्रायः सोऽनर्थे कुमार्गेषु च प्रवर्तते स्म ।

एकदा पापाण्यबुद्धेस्तस्य श्वशुरालये महान् उत्सवः
आसीत् । तस्य श्वशुरः सत्यनारायणस्य भगवतः कथां कार-
यामास । तस्मिन् उत्सवे तस्य बान्धवाः सुहृदः भ्रातरः
सम्बन्धिनः स्वसारो दुहितरश्च समागच्छन् । अन्येऽपि परि-
चिताः पूज्याः पुरोहिताश्च ग्रामान्तरेभ्यः समागच्छन् ।
पापाण्यबुद्धेः भार्या अपि परिकरेण साकं पितुर्गृहमगच्छत् ।
सर्वे महोत्सवस्य सुखमन्वभवन् ।

सप्ताहे व्यतीते स धनपतिः भार्यायाः आनयनाय स्वभृत्यं
विक्रीतबुद्धिं श्वशुरगृहं प्राहिणोत् । मूर्खतमोऽस्ति मे भृत्य इति
तु प्रागेव स्वामी जानाति स्म । अतः प्रस्थानसमये एव स तं प्रबो-

धयामास । स तमकथयत्-‘भोः विक्रीतबुद्धे ! मम स्वशुर-
गृहं गतेन त्वया परमेण गम्भीरेण मान्यम् । तत्र त्वया
पञ्चोच्चानि पञ्च नीचानि, तीक्ष्णानि सरलानि च वचांसि
वाच्यानि इति ।

ततः स स्वामिनः स्वशुरालयमगच्छत् । तत्र सम्प्राप्तं तं
श्रेष्ठिनः सम्बन्धिनोऽनामयमपृच्छन् । स स्वामिनः शिर्षां
स्मारं स्मारं प्रथमम्-‘पर्वतः, पर्वतः,’ ततश्च ‘खातं खातम्’ इत्य-
वादीत् । पुनश्च दात्रं दात्रम्, वंशो वंशः इत्याक्रोशत् । ततश्च
स प्राङ्मुखो स्थितां प्रोत्तुङ्गां कोष्ठिकां विलोक्य तां समारोहत् ।
ततश्चाधो गतिकां विलोक्य उपरिष्ठात् अपतत् । ततः सर्वैः
कारणं पृष्टोऽपि स न किञ्चिदवादीत् । ततस्तैरनुमानेन
विचारितम्-‘अहो ! पुत्रीपतिः वंशं छेत्तुं क्वापि वने पर्वत-
मारुह्य तं छिन्दन् स्वखलितपादः कुत्रापि गते पतित्वा पञ्चत्व-
मगच्छत्’ इति । अयं शिष्टः पुनः पुनः पृष्टोऽपि गम्भीर-
त्वेन न स्पष्टं कथयति दुर्बलम् । तथापि स मूर्खो भृत्यः
औदासीन्यमेवाददर्शयत् मौनी । तं तथाभूतं वीक्ष्य सर्वेऽपि
ते रोदितुं लग्नाः, विलेपुश्च-हा दैव ! हा विधे ! किं कृतं
त्वया पापिष्ठेन ! इयं वराक्री अजातपुत्रैवास्माकं दुहिता
विधवा विहिता । ततश्च तान् रुदतो विलोक्य सोऽपि विक्री-
तबुद्धिरुच्चैररोदीत् ।

अन्यस्मिन् प्रभाते स स्वामिनीमनादाय एक एव स्वामिनो
गृहमयासीत् । एकाकिनं सम्प्राप्तं तं स्वामी अपायशङ्कितः

पर्यपृच्छत्—‘किं मोः ! किमर्थं नानीता त्वया भट्टिनी ? इति ।’ ततः स विलप्यारोदीत् अकथयच्च—‘किं कथयामि स्वामिन् ! विधातुः मौर्ख्यम् । अपुत्रिणी एव भट्टिनी तेन विधवा कृता ।’ इति श्रुत्वा श्रेष्ठी अपि रोदितुं लग्नः । तस्य रोदनं श्रुत्वा प्रातिवेशिका जनाः समागच्छन्, अपृच्छन्श्च रोदनस्य हेतुम् । ततः सोऽवादीत्—‘अरे लुण्ठितोऽहं दुष्टेन दैवदत्तेन । मम भट्टिनी वराकी विधवा कृता । ततो लोका अवदन्—‘भो ! मूर्ख ! त्वयि जीवति कथं तव भार्या विधवा जाता ? नहि जीवति पत्यौ जातु नार्यो विधवा भवन्ति ।’ ततः सोऽवदत्—‘अहमत्र विशेषं न जानामि, एष मम भृत्यो मे अशुरगृहात् वृत्तमादाय आयाति । अयमेव चैत्थं कथयति, अहमस्य विश्वासं करोमि, नायं कदापि असत्यं मापते ।

एवं ब्रुवाणं तं लोकाः शपथैः दृष्टान्तैश्च सान्त्वनामगमयन् । कवयश्चैवं ब्रुवते—

मूर्खेण विहितं कार्यमपहासाय जायते ।

भृत्यस्य स्वामिनीं नेतुं गतस्यात्र निदर्शनम् ॥

न दुर्जनः साधुदशामुपैति

आसीद् विन्ध्याटव्यां कश्चिद् वृकः । स नित्यं शश-
शृगालवराहशावकान् व्यापाद्य अखादत् । एकदा मांसं भक्षयतः
तस्य गलनलिकायां तिर्यगस्थि निरुद्धम् । तेनातिमात्रं पीडितः स
उच्चैः आक्रोशं कुर्वन् सुदूरं पर्याटत् । यः कोऽपि मार्गं मिलितः
स एव तेन तदस्थि निष्कासयितुं प्रार्थितः । स बहून् मृगान्
चानरान् चापि स्वस्य प्राणस्त्वां कर्तुं याचयाश्चकार । न कोऽपि
तस्य साहाय्यमकरोत् । ते ऊचुः—

नखिनां शस्त्रपाणीनां दंष्ट्रिणां शृङ्गिणां तथा ।

विश्वासो नैव कर्त्तव्यः स्त्रीषु राजकुलेषु च ॥

तदा स उपायं चिन्तयांचकार । स एकस्य क्षेत्रस्य
तीरम् अतिष्ठत्, अवदच्चैवम्—‘भोः भोः पशवः । यो मम प्राण-
रक्षायै गले निरुद्धमस्थि निष्कासयित्वा साहाय्यं करिष्यति
अहं तस्मै तां रत्नमालां दास्यामि या मम गुहायां बहोः
कालात् सुरचिता वर्तते’ इति ।

इत्थं च तस्य घोषणां श्रुत्वा कश्चित् सारसः तमागत्योचे-
मद्र ! अहं तव गले निरुद्धमस्थि निष्कासयिष्यामि, यदि
त्वं मां तया रत्नमालया विभूषयेरिति । तदा स सारसोऽमय-
शपथं कारयित्वा वृकस्य गले स्वां लम्बां ग्रीवां निवेश्या-
स्थिशक्तं निष्कासयांचकार । ततः पारितोषिकं याचमानं

सारसं क्रोधरागरक्तेनो वृकोऽवदत्-‘कथं रे मूर्ख ! मत्तोऽपि पारितोषिकं कामयसे ? त्वं ग्रीवां मम गलेऽकरोः, मया च न सा चर्चिता, एतदेव किं न पारितोषिकं बहुमन्यसे । इति वृकस्य वचनं श्रुत्वा सारसस्तूष्णीं ततो बहिर्जंगाम, उवाच चेदम्—

न दुर्जनः साधुदशामुपैति बहुप्रकारैरपि सेव्यमानः ।

सिक्कोऽपि नित्यं मधुशर्करामिः न निम्बवृक्षः कदुतां जहाति ॥

स्वभावो दुरतिक्रमः

कस्मिंश्चिद् वने करालमुखो नाम व्याघ्रः आसीत् । वने स नित्यं बहून् शशशृगालसारमेयान् व्यापाद्य अमन्यत् । एकदा आखेटिनस्तं पञ्जरेऽबध्नन् । ते तत्पञ्जरमरणमार्गोपान्ते भुक्त्वा गृहमगच्छन् । ततः स व्याघ्रस्तस्मात् पञ्जरात् निर्यातुं बहून् प्रयत्नान् अकरोत्, परन्तु सुदृढं तत्पञ्जरं स भङ्क्तुं नाशक्नोत् । तदा स समीपवर्तिना मार्गेण प्रयान्तं कमपि ब्राह्मणमपश्यत् । स तं प्रार्थयत्—‘ओ भूदेव ! अहमत्र मृत्युमुखे पतितोऽस्मि । कृपया द्वारमुद्घाट्य मामुद्धार, भवान् धर्मज्ञः सज्जनश्च, सदा परहितं कुर्वन्ति मवाद्यशाः ।

उपकृत्तुं प्रियं कृत्तुं कृत्तुं स्नेहमकृत्रिमम् ।

सज्जनानां स्वभावोऽयं केनेन्दुः शिशिरीकृतः ॥

इति श्रुत्वा ब्राह्मणोऽवदत् । नाहं तवोद्दारे सम्मतः,
यतस्त्वं हिंसकोऽसि । क्रूरस्य कारावास एव उचितः । यदि त्वां
मोचयामि, न जाने त्वं मामेव हन्याः इति । कथं मारात्मके
त्वयि विश्वासः ।

नखिनां शस्त्रपाणीनां शृङ्गिणां दंष्ट्रिणां तथा ।

विश्वासो नैव कर्त्तव्यः स्त्रीषु राजकुलेषु च ॥

इति श्रुत्वा व्याघ्रोऽब्रवीत्—इदानीमहं कृतप्रायश्चित्तोऽस्मि ।
भुक्तं मया दुश्चरितानां फलम् । संप्रति भवतो दर्शनेन सर्वाणि
मे दुष्कृतानि नष्टानि । नातः परं कमपि जीवं हनिष्यामि ।
तीर्थभूताद् भवतो वैष्णवदीक्षां गृहीत्वा तपः आचरिष्यामि ।
येनान्यजन्मनि हिंसकयोनी मे जन्म न स्यात् ।

इत्थं व्याघ्रस्य मधुराणि वचनानि श्रुत्वा ब्राह्मणोऽवादीत्—
सत्यं पश्चात्तापेन दग्धानि ते पापानि, अन्यथा कथमेतादृशो
धार्मिको विचारोदयः सम्भवेत् । इत्युक्त्वा ब्राह्मणः पञ्जरद्वार-
मुद्घाट्य व्याघ्रं मोचयामास । बन्धनान्मुक्तो बुभुक्षितो व्याघ्रः
समीपे किमपि भक्ष्यं न लब्ध्वा तं ब्राह्मणमेव भोक्तुं चकमे ।
तदा भयभीतो ब्राह्मणोऽवदत्—अरे कृतघ्न ! मामेव तवोपका-
रिणं हंसि । क्व गतं ते धर्मज्ञानम् ? तदा व्याघ्रोऽवादीत्—क्षुधातुरो
न धर्मं पश्यति । बुभुक्षितं न प्रतिमाति किञ्चित् ।

ब्राह्मणः—हा दैव ! व्यर्थं मया हिंसात्मकेऽस्मिन् पशौ
विश्वासः कृतः । निःसंदेहं मां हनिष्यति क्रूरोऽयम्, इति यावत्

स चिन्तयति तावत् कश्चित् शृगालः आगत्य 'अहो ! कः
कलहो युवयोः ?' इत्यपृच्छत् । तदा ब्राह्मण उवाच, श्रूयतां
भोः जम्बुकराज ! मयास्य व्याघ्रस्य प्राणाः रक्षिताः, अयं
नृशंसः पुनर्मांमेव हन्तुमुद्यतः ।

जम्बुकः—किं कथयसि त्वं हे ब्राह्मण ! कथं नाम मानुषस्त्वं
बलवन्तं नरभक्षकं व्याघ्रं त्रातुमलम् ? न मे तव वचने विश्वासः ।

ब्राह्मणः—यदि मम वचने तव विश्वासो नास्ति तर्हि
व्याघ्रमेव पृच्छ, स एव कथयिष्यति सर्वं वृत्तान्तम् ।

जम्बुकः—कथं भोः महाराज ! भवान् पञ्जरे आसीदिति
कथयति ब्राह्मणोऽयम् ।

व्याघ्रः—स सत्यं कथयति । अहं पञ्जरे आसम्, स मां
पञ्जरबन्धाद् अमोचयत् ।

क्षमस्व देव ! अहमस्मि मन्दबुद्धिः शृगालः, नावगन्तुं
पारयामि युवयोः कलहमूलम् । कथंकारं भवादृशो मृगराजोऽ-
स्मिन् प्राविशत्, कथं चैष वृद्धो ब्राह्मणः प्रभवन्तं भवन्तं रक्षेदिति ।

तदा व्याघ्रः पञ्जरे प्रविश्य साकूतमवादीत्—पश्य रे जम्बुक !
एषोऽहं पञ्जरे प्रविष्टः । पिनद्वारमासीत् तदा पञ्जरमिदम् ।

ततः पञ्जरे प्रविष्टे व्याघ्रे जम्बुकः तस्य द्वारं पिधाय ब्राह्मण
मुवाच—'अत्रैव तिष्ठतु पिनद्वः एष शठः । कृतघ्नस्वभावस्य
दण्ड एवोचितः । न मारात्मकानां कदापि विश्वासः कर्त्तव्यः
'शठे शाल्यं समाचरेत्' इत्युक्त्वा तौ स्वां स्वामभिमतां दिश-

मगच्छताम् । कस्यापि दुःस्वभावः परिवर्तितुं न शक्यते ।
यथोच्यते—

व्याघ्रः सेवति काननं सुगहनं सिंहो गुहां सेवते,
हंसः सेवति पद्मिनीं कुसुमितां गृध्रः रमशानस्थलीम् ।
साधुः सेवति साधुमेव सततं नीचोऽपि नीचं जनं
या यस्य प्रकृतिः स्वभावजनिता केनापि न त्यज्यते ॥

चत्वारः प्रश्नाः

पुरा पाण्डवाः कौरवेभ्यो दत्ते पराजिता अरण्येषु पर्याटन् ।
एकदा मृगयापरायणास्ते सुदूरं घनमरण्यमविशन् । तत्र
परिश्रान्तास्ते पिपासाकुला अभूवन् । ततस्ते कस्यचिद् वृक्षस्य
छायायामुपाविशन् । तदा युधिष्ठिरः सहदेवमबोचत्—‘वत्स !
त्वरितो गत्वा पुरो वर्तमानात् सरसो जलं पिब, मदर्थे च समा-
नय’ इति । ज्येष्ठस्य भ्रातुराज्ञया त्वरितं गतः सहदेवः यावत्
जलं पातुं सरः अविशत्, तावदेव वक्ररूपधरो धर्मस्तं सम्बोध्य
अवादीत्—‘भो जलार्थिन् ! नास्मात् सरसो ममादेशं विना जलं
पीयते, देवराजेन इन्द्रेण कारितमिदं सरः, अहं चास्य रक्षायां
वक्ररूपधरो यत्नो नियुक्तोऽस्मि । ‘अस्य जलं पातुमिच्छुर्मम
चतुर्णां प्रश्नानामुत्तरं दत्त्वा जलं पिबेत् ।’ इमं नियममुल्लङ्घ्य
योऽस्मात् सरसो जलं पिबति, स तत्त्वणादेव मृत्युमवाप्नोति ।

इमे च मे प्रश्नाः—

का वार्ता च किमाश्चर्यं कः पन्थाः कश्च मोदते ।

इति मे चतुरः प्रश्नान् पूरयित्वा जलं पिब ॥

पिपासाव्याकुलः सहदेवस्तु तस्य वचनमवज्ञाय यावज्जलं पपी, तावन्मृतो भूर्मा पपात ।

चत्वारो भ्रातरां वने तत्र वृक्षस्य छायायामतिष्ठन् । सहदेवो गतासुः सरसस्तटमशेत । तस्यागमने विलम्बं वीक्ष्य युधिष्ठिरो नकुलमुवाच—‘वत्स नकुल ! पश्य किमर्थं तवानुजो विलम्बं करोतीति ?’ सोऽपि पिपासाकुलस्तत्र गत्वा यावज्जलम् अस्पृशत्, तावत् तेन यक्षेण निषिद्धः । तथापि सः पिपासार्दितः जलम् अपिबत्, अपतत् च मृतः सरसस्तटे ।

ततो नकुलमपि अनागतं वीक्ष्य युधिष्ठिरो भीमसेनं प्राहिणोत् । भीमोऽपि तथैव तं यक्षमवज्ञाय जलमपिबत्, औज्झत् च प्राणान् । पश्चाद् अर्जुनस्तज्जलाशयम् अयासीत्, सोऽपि तथैव तत्र मूर्च्छितोऽपतत् । यदा गतेषु तेषु चतुर्षु भ्रातृषु न कोऽपि पुनरागच्छत्, तदा संशयितो युधिष्ठिः स्वयमेव सरसस्तटं त्राप, शुशोच चातिशयं मृतान् वीक्ष्य भ्रातृन् । तदा बकरूपधरो स यक्षः तस्य पुरतः प्रादुर्भूय तान् प्रश्नान् अप्राचीत् । ततो युधिष्ठिरोऽवादीत्—‘अयतां भोः यक्षराज ! क्रमेण प्रश्नानां त्वोत्तरम्—

(१)

मासतुर्द्वौ-परिवर्तनेन

सूर्याग्निना रात्रिदिवेन्धनेन ।

अस्मिन् महामोहमये कटाहे

भूतानि कालः पचतीति वार्ता ॥

(२)

अहन्यदनि भूतानि गच्छन्ति यममन्दिरम् ।

शेषा लोवितुमिच्छन्ति किमाश्चर्यमतः परम् ॥

(३)

वेदा विभिन्नाः स्मृतयोऽपि भिन्ना

नासौ मुनिर्यस्य मतं न भिन्नम् ।

धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां

महाजनो येन गतः स पन्थाः ॥

(४)

दिवसस्याष्टमे भागे शाकं पचति गेहिनी ।

अनृणी चाप्रवासी च स वारिचर ! मोदते ॥

इत्येवं युधिष्ठिरात् स्वप्रश्नानां उत्तराणि श्रुत्वा यक्षः तुतोष
आविर्भवू च निजेन रूपेण साक्षात् धर्मः । स चतुरोऽपि पाण्ड-
वान् पुनर्जीवितान् कृत्वा पञ्चापि यथेच्छं वरैः छन्दयित्वा ययौ
स्वर्लोकम् । इयं च तदाकाशवाणी अभवत्-

अनित्यः खलु संसारः मृत्युशीला हि मानवाः ।

धर्मस्य लक्षणं गूढं संतोषी सुखमेधते ॥

सर्वमात्मवशं सुखम्

रयामः नाम छात्रः अस्ति । स विद्यालये पठति । स नित्यं सायं प्रातश्च पर्यटनाय वनं नदीतटं क्षेत्रं वाटीं वा गच्छति । स तत्र बहून् खगान् मृगान् च पश्यति । स एकदा कस्मिंश्चिद् वृक्षे कमपि सुन्दरं शुकं पश्यति । स तं ग्रहीतुं यतते । शुकः- वृक्षाद् उत्पतति, आकाशं च गच्छति । तस्य प्रयत्नाः सफला न भवन्ति । स शुकं सम्बोध्य भाषते—हे कीर ! विजनं वर्तते वनमिदम्, किमर्थं त्वमत्र एकः निवससि ? अत्र हिंसकाः खगाः मृगाश्च सन्ति । किं ते भयं न वर्तते तेभ्यः ?

मम गृहं सुन्दरं वर्तते । मम पितरौ दयालू स्तः । कुटुम्बे सर्वे जना दयालवः सन्ति । ममाङ्गणे वाटिका वर्तते । तत्र हरिताः सफलाश्च वृक्षाः सन्ति । तत्र दाडिमानि आम्नाणि जम्बू-फलानि च सन्ति । तत्र अन्यान्यपि सन्ति पक्वानि फलानि । त्वं मम गृहं चल । अहं ते सौवर्ण्यं पञ्जरं वस्तुं दास्यामि, दाडिम-धीजानि चात्तुम् । किन्तु आगच्छसि मे गृहम् ?

तदा शुकः—अनुग्रहीतोऽस्मिं तव मधुरै वचनैः । परन्तु मम नीढं मे सुखस्य सदनम् । नाहं नीढं विहाय अन्यत्र गन्तु-मिच्छामि । अहं वन्यानि फलानि भुक्त्वा, नैर्भरं जलं च पीत्वा सन्तोषेण जीवामि । नाहं तव सौवर्ण्यं पञ्जरं सुन्दरं मन्दिरं वा कामये इति वदति ।

श्यामस्तु पुनः-अपे कीर ! विचारमूढोऽसि त्वम् । पश्य
भ्रूभ्रा प्रवर्तते । वनानि नश्यन्ति, मेघा गर्जन्ति, करकाः पतन्ति,
जलानि च वर्षन्ति । नीडं ते न दृढम्, कथमिदं त्वां रक्षिष्यति
पुराणम् ? इति पृच्छति ।

‘हे बाल ! न मे भयं वातवर्षातपेभ्यः । यदा कापि आपद्
आयाति, तदा अन्यत्र गच्छामि, स्वतन्त्रोऽस्मि । यथेच्छं खादामि
अमामि च स्वैरम् । ईश्वरो दयालुरस्ति । न मम सर्वाणि दुःखानि
हरति । मानवाः स्वार्थपराः सन्ति । ते मधुरैर्वचोभिः प्रलोभ-
यित्वा नो वञ्चयन्ति । अहं ते सौवर्णं पञ्जरं जालं मन्ये । नाहं ते
रुचिरं पञ्जरम्, दाडिमबीजानि, अन्यानि वा फलानि कामये ।
इत्युक्त्वा स शुकः आकाशमुत्पतति । ततो गगने ध्वनिः भवति-

वदामि शृणु रे बाल ! लक्षणं सुखदुःखयोः ।

सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम् ॥

धैर्यं धरति स बुद्धिमान्

एकस्मिन् महारण्ये कश्चित् सिंहः आसीत् । वनस्य नाति-
दूरे एव सरः आसीत् । तस्मिन् सरसि एकः मण्डूकः अवात्सीत् ।
कदाचिन् मृगेन्द्रः जलं पातुं सरसस्तस्य तीरमगच्छत् । जले
स्थितस्य तस्य मेकस्य रटनं श्रुत्वा सिंहः मयेन अकम्पत । स

परितः विलोक्य अवादीत्—अहो ! भीषणो ध्वनिः, कुतः अयं समागच्छतीति ज्ञातुं न शक्नोमि, न कोऽपि अत्र दृष्टिपथम् आयाति मयानको जन्तुः । किं पलाय्य प्राणरक्षा कर्तव्या इदानीम् ? नहि नहि, 'आपत्सु धैर्यं धरन्ति बुद्धिमन्तः' एवं विचार्य स तत्रैव स्थितः यावद् भयकारणं व्यायति, तावत् स मण्डूकः उत्प्लुत्य तीरमागच्छत् । स पुनरपि उद्यैः रटन् तत्रैव सरसः तीरे आतष्ठत् । तं दृष्ट्वा सिंहः क्रुद्धो भूत्वा अवादीत्—अरे ! ईदृक् स्वल्पकायः जन्तुः मृगेन्द्रं माम् उद्वेजयति । ततः स तं मेकम् आक्रम्य पादप्रहारेण धूलिसाद् अकरोत्, अभाषीच्च—

शोकस्थानसदृशाणि भयस्यानशतानि च ।

दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम् ॥

आत्मपक्षं न संत्यजेत्

एकस्मिन् वने कोऽपि शृगालः आसीत् । स एकदा ग्रामोपान्ते पर्यटन् नीलीभाण्डेऽपतत् । स प्रयत्नेनापि ततः नङ्कान्तुमसमर्थोऽभवत् । स उपायमचिन्तयत् । स आत्मानं मृतवत् संदश्य तत्रातिष्ठत् । प्रातः नीलीभाण्डस्वामी तं मृतं ज्ञात्वा ग्रामाद् बहिरचिपत् । ततः स उत्थाय सत्वरं वनम् पलायत । वनं गत्वा स स्वकीयं नीलं वर्णं दृष्ट्वाऽचिन्तयत्—अहो ! अनुकूलं मे दैवम् । अहमिदानीं दैवयोगाद् उचमं

वर्णं विन्दामि । प्राप्तकालोऽहमधुनाऽऽत्मनः उत्कर्षं किं न
 साधयामि । इति विचार्य स सर्वान् पशून् आहूय प्रावोचत् ।
 अरे शृणुत-मगवती वनदेवी ह्यो मां स्वहस्तेन अरण्यराज्ये
 अभिषिक्तवती, दत्तवती चेममुत्तमं वर्णम् । अद्य प्रभृति राजाहं
 पुष्पाकम् । सर्वे यूयं ममाज्ञया वर्तध्वम् । ततः सर्वे पशव-
 स्तस्य भव्यं वर्णं वीक्ष्य प्रणम्याज्वदन्-यथाऽऽज्ञापयति देवः,
 वयं देवस्य निदेशे वर्तामहे । एवं स शृगालः सर्वेषां वनवासिनां
 पशूनामधिपतिरभवत् । सर्वे सिंहव्याघ्रवराहादयः तस्य परिजना
 अभवन् । ततः स स्वज्ञातिभ्यः शृगालेभ्यो लज्जित इव तान्
 पर्यत्पजत् । ततो विपणान् शृगालान् अवलोक्य तेषां यूथपति-
 रवादीत्--भोः बान्धवाः मा कुरुत विषादम् । अनेन
 अस्मज्जातीयेन सर्वे वयमन्ये च वनेचराः पशवो वञ्चिताः ।
 वर्णमात्रविप्रलब्धा इमे व्याघ्रादयः इमं राजानं मन्यन्ते । तदस्य
 विनाशायाहं यतिष्ये । अहमस्य रहस्यं विस्फोटयिष्यामि ।

आगच्छत । एष सन्ध्यासमयः । सर्वे मिलित्वा एकपदे
 महारावं कुर्मः । जातिस्वभावाद् एषोऽपि सिंहव्याघ्रवराहादीनां
 समक्षे एव अस्मामिः सह ध्वनिं करिष्यति । तमाकर्ण्य सर्वे
 पशवोऽस्य कपटरूपं ज्ञास्यन्ति ।

इति विचार्य ते सर्वे शृगालाः तं धूर्तराजम् उपेत्य
 प्राणमन् । ततस्ते संभूय महारावमकुर्वन् । जातिस्वभावात् स
 धूर्तो राजापि तैर्मिलित्वा तथैव महारावं कर्तुं भारेभे । ततः

तथ्यं परिज्ञाय व्याघ्रस्तं धूर्चराजं हतवान् । तदा शृगालानां
यूथपतिरवादीत्—

आत्मपक्षं परित्यज्य पापक्षेषु यो रतः ।
स परैर्हिन्यते मूढो नीलवर्णशृगालवत् ॥

वरं बुद्धिर्न सा विद्या

एकस्मिन् नगरे चैत्रः, मैत्रः, देवदत्तः, यज्ञदत्तश्चेति चत्वारो
ब्राह्मणपुत्रा अभवन् । ते परस्परं मित्राणि आसन् । तेषु प्रथमे
त्रयः शास्त्रेषु पारंगताः, परन्तु बुद्धिरहिताः यज्ञदत्तश्चतुर्थस्तु
सुबुद्धिमान् केवलं शास्त्ररहितः ।

अथ तैर्मित्रैः कदाचिन् मन्त्रितम्—को गुणो विद्यायाः, येन
देशान्तरं गत्वा तथा भूपतीन् परितोष्य धनोपार्जनं न क्रियेत ?
संदेशे तु मन्दायते गुणानां प्रकाशः । यथोक्तम्—

स्वदेशजातस्य नरस्य नूनं गुणार्थिकस्यापि भवेदवज्ञा ।

विदेशगो नूतनपरिचितैर्जनैर्दृष्टो नरः स्वल्पगुणोपि पूजितः ॥

तः नूनं पूर्वदेशं गच्छामः । तथा कृते कंचिन्मार्गं गत्वा तेषां
ज्येष्ठश्चैत्रः प्राह—अहो ! अस्मासु यज्ञदत्तो मूढः, केवलं बुद्धिमान्,
न राजप्रतिग्रहो केवलं बुद्ध्या लभ्यते विद्यया विना, तन्नास्मै
स्वोपार्जितं धनं दास्यामः । तदेष गच्छतु गृहम् ।

ततो मैत्रेण अमिहितम्—मोः सुबुद्धे ! गच्छ त्वं गृहम्,
यतस्ते विद्या नास्ति । ततो देवदत्तोऽबदत्—अहो ! न युज्यते

एवं कर्तुं, यतोऽस्माभिर्गान्यात् प्रभृति एकत्रैव क्रीडितम्,
पीतम्, उपितं च, इदानीं तु दुःसहः स्नेहमङ्गः । यथोच्यते—

येन सहासितमशितं हसितं कथितं च रहसि विस्रब्धम् ।

तं प्रति कथमसतोमपि निवर्तते चित्तमामरणात् ॥

तद् आगच्छतु महानुभावः, त्वमस्माकं बन्धुः, अस्माभिरु-
पार्जितस्य वित्तस्य समभागी भवतु । उदारचरिता धनम्—

अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम् ।

उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम् ॥

ततः श्रवणमार्गेण गच्छद्भिस्तैः मृतसिंहस्य अस्थीनि
दृष्टानि । ततो मैत्रेण अभिहितम्—अहो ! राजदर्शनात् प्राक्
तावद् विद्यायाः प्रत्ययः क्रियताम्, इदं किञ्चिन्मृतं सत्त्वं तिष्ठति,
तदेनं विद्याप्रभावेण जीवनसहितं कुर्मः । तत आत्सुक्येन
चैत्रोऽस्थिसंचयं करोति, मैत्रश्चर्ममांसरुधिरं संयोजयति, देवदत्तो
यावत् प्राणसंचारं करोति; तावत् सुबुद्धिर्यज्ञदत्तस्तं निपेधति ।

भोः ! महापण्डित ! तिष्ठतु भवान् । एष सिंहो भविष्यति,
यद्येनं सजीवं करिष्यसि । अयं सर्वानस्मान् व्यापादयिष्यतीति
सर्वनाशोपायः ।

सौज्यदत्—धिङ् मूर्ख ! न प्रशंससे गुणानपि । नाहं त्व
कथनेन विद्यायाः विफलतां करोमि । ततो यज्ञदत्तेन अभिहितम्—
तर्हि क्षणं प्रतीक्षस्व, यावदहं वृक्षमारोहामि । तथा कृते यावत्तेन
सिंहः सजीवः कृतः, तावत्तेन उत्थाय त्रयोऽपि ते व्यापादिताः ।
देवदत्तस्तु पुनः वृक्षादवतीर्णं सकुशलो गृहमगच्छन् । अत उच्यते—

वरं बुद्धिर्न मा विद्या विद्याया बुद्धिरुत्तमा ।

बुद्धिहीना विनश्यन्ति यथा ते सिंहकारकाः ॥

अन्धः पंगुश्च

रामनगरे कश्चिद् अन्धः आसीत् । स एकदा स्वस्य यष्टिकां गृहीत्वा वाराणसीं गन्तुकामः गङ्गातटगामिनीं पदपद्धतिमन्वसरत् । कार्तिको मासः आसीत् । मार्गे पङ्कः शुष्कोऽभवत् । स वसनेः दूरमगच्छत् । मार्गे घासा आसन् । प्रचारेषु गावः अचरन् । जनानां संचारो मन्दा आसन् । पदपद्धतिरव्यक्ताऽभवत् । सस्यक्षेत्राणि आभ्रोद्यानानि च धनानि अभवन् । तेषां मध्यान् मार्गः प्रासरत् ।

अन्धः यष्ट्या अनुभूयानुभूय शनैः शनैः अगच्छत् । स मार्गभ्रष्टः अजायत । महता प्रयत्नेनार्पि स मार्गं लब्धुं नाशक्नोत् । सर्वं दिनं आम्यन् स परिश्रान्तोऽभवत् । अस्मिन्नन्तरे सूर्यस्य आतपः मन्दतामगच्छत् । अस्ताचलस्य दिशामुपैति स्म भगवान् भास्करः । प्रवर्तमानोऽभवत् तमसः संचारः । खगा वृक्षेषु आवासं लेभिरे । ते नीडेषु कलरवं कर्तुं प्रवृत्ताः । गावः सहुंकारं गोष्ठमार्गेषु प्रचेलुः । शिवाः क्षेत्रेषु अशिवान् शब्दान् अकुर्वन् । एभिः लक्ष्यैः अन्धः सः 'सायंकालः संजातः' इत्यवागच्छत् । ततः सः 'इतो रात्रिर्भविष्यति, कोऽत्र मम मार्गप्रदर्शको भवेत्, को वात्र मां नगरं नयेत्, कथात्र मां रात्रौ रक्षेत् ? अवश्यं हिंसा जन्तवो मां खादिष्यन्ति' इति स भयातुभोऽजायत ।

ततः स नातिदूरे एव कासमानस्य कस्यचिन् मानुषस्य शब्दमन्वृणोत् । स तस्य शब्दस्य दिशमन्वसरत्, प्रार्थयच्च तं

गत १४ वर्षों से प्रकाशित अपने क्षेत्र का अद्वितीय
संस्कृतमासिकपत्र

संस्कृत को सरल, सुलभ, सर्वग्राह्य बनाने के लिए

बालसंस्कृतम्

—आपके भारतीयत्व का पुष्ट प्रमाण होगा ।

—प्रारम्भिक संस्कृत छात्रों की कठिनाइयों को दूर करेगा ।

—आपको हठान् संस्कृतानुरागी बनाएगा ।

—सभी भारतीय भाषाओं को जोड़ने वाली कड़ी होगा ।

—भारतीय संस्कृति और सभ्यता को सामने रखेगा ।

—आपके व्यवहार ज्ञान की वृद्धि में सहायक
होगा ।

—आपको संस्कृत की सरलता और भद्रता
का परिचय देगा ।

आज ही ग्राहक बनिष् !

वार्षिकशुल्क पाँच रुपए !

प्राप्ति स्थानम्—

बालसंस्कृतं कार्यालयः

आगरा रोड, चाटकोपर, यम्बई-७७

दिल्ली शाखा—

८०, कोटला गेट, नई दिल्ली-१

कथानां क्रमः

१. गुह्यमन्त्रः आरुणिः	१	१२. शंकातद्वाय कल्पते	१७
२. बालिशः काकः	२	१३. अपकारेऽपि साधुता	१८
३. सत्यशीलः काष्ठच्छित्	३	१४. स भवत्युपहासाय	२०
४. खलः साधून् भारयति	४	१५. निष्ठा न विनाध्ययनम्	२३
५. मूर्खराट्	५	१६. बालकृष्णस्य कन्दुकम्	२४
६. वृष्टे देयि ! नमस्तुभ्यम्	७	१७. परित्तिकारी खरः	२६
७. धिग्धनम्	८	१८. पुनर्मूर्धिका	२७
८. परिहासेऽपि नामत्यम्	११	१९. रामायणी कथा	२८
९. धर्मं पञ्चोत्तरं शतम्	१३	२०. पापाय परपीडनम्	३०
१०. गतानुगतिको लोकः	१५	२१. गान्धर्वाः अत्रापुत्राः	३१
११. पण्डितस्य चातुर्यम्	१६		

पुस्तकस्यास्य सर्वेऽधिकाराः स्वाधीनाः सन्ति

द्वितीयं मुद्रणम्]

[१ मई ख्रिष्टाब्दाः १९६३]

प्रकाशकः—

वैद्यः—रामस्वरूपशास्त्री

पालसंस्कृतं कार्यालयः, आगरा रोड, पाटकोपर, पम्पई-७७

बालनीतिकथाः

तृतीयो भागः

गुरुभक्तः आरुणिः

कदाचिद् धौम्यः नाम उपाध्यायः आसीत् । तस्य बहवः शिष्याः आसन् । ते सर्वे गुरोः आश्रमे पठन्ति स्म । तेषु आरुणिः नाम शिष्यः अभवत् । स परमः गुरुभक्तः आसीत् । एकदा वर्पति मेघे स उपाध्यायः—‘ गच्छ, केदारखण्डं बधान ’ इति आरुणिम् आदिशत् । स त्वरितमेव क्षेत्रम् अगच्छत् । स सर्वान् केदारस्य जलमार्गान् अवघ्नात् । एकस्मिन् स्थले स जलस्य वेगं मृत्तिकाबन्धेन रोद्धुं न अपारयत् । स तं पानीयवेगं संरोद्धुं स्वयं तत्र समाविशत् । तथैव शयानः स दिनं रात्रिं च अनयत् । अन्यस्मिन् प्रभाते उपाध्यायः शिष्यान् अपृच्छत्—‘ क्व आरुणिः गतः ’ इति । शिष्याः अवदन्, भवता एव प्रेषितः ‘केदारखण्डं बधान’ इति । ततः उपाध्यायः अकथयत्—सर्वे वयं तत्र गच्छामः, यत्र स इति ।

ततः ते सर्वे क्षेत्रं गत्वा तम् आह्वानाय शब्दम् अकुर्वन्,
 भोः आरुणे ! कासि ? ततः आरुणिः उपाध्यायस्य वचनं
 श्रुत्वा तस्मात् केदारखण्डात् सहसा उत्थाय तम् उपातिष्ठत्
 अवदच्च—‘अहमासमत्र केदारखण्डे निःसरद् उदकं संरोद्धुं
 लग्नमानः । भवतः शब्दं श्रुत्वा केदारखण्डं विदार्य
 भवन्तमुपस्थितः । अभिवादये भवन्तम् । आज्ञापयतु भवान्,
 किं कारवाणि ’ इति । उपाध्यायः तमब्रवीत् । यस्माद् भवान्
 केदारखण्डमवदार्य उत्थितः, तस्माद् उद्दालकः इति नाम्ना
 भविष्यति इति । अहं प्रीतोऽस्मि, यस्मात् त्वं मम वचनम्
 अन्वतिष्ठः, तस्मात् श्रेयः ते भविष्यति । सर्वे च ते वेदाः
 प्रतिभास्यन्ति सर्वाणि च शास्त्राणि । ततः आरुणिः गुरोः
 प्रसादात् भटित्येव रूर्वाणि शास्त्राणि पठित्वा महान्
 पण्डितः अभवत् ।

तपःस्वाध्यायसंयुक्तः सर्वशास्त्रविशारदः ।

आरुणिर्गुरुभक्तोऽभूत् मुनिरुद्दालको महान् ॥

बालिशः कर्कः

कश्चित् श्रीमान् स्वमवनस्य द्वारदेशे कपोतपालीं कारया-
 मास । तत्र बहवः पारावताः न्यवसन् । तत्रैव समीपे-स्थितस्य
 उद्यानस्य कोणे निम्बशाखासु कृत्कुलाय कायकुलमवात्सीत् ।
 एकदा तेषु कीलमुखो नाम कश्चिद् द्रोणो वायसः मृतपतितानि

कानिचिद् पारावतानां पतत्राणि निधाय तृष्णीं कपोतानां
यूथमविशत् । सरलाः कपोतोः नितगां मौनमास्थितं तं न
लक्षयामासुः । इत्थं च बहूनि दिनानि व्यतीतानि । ततः
कदाचित् ॥ काकः—‘ किं रूपमङ्गीकृतं मया ’ इति विस्मृत्य
केङ्कारं कर्तुमारभत । ततस्ते कपोतास्तं काकं परिज्ञाय संजात-
कोपाः चञ्चुभिः प्रहृत्य निर्वासयामासुः । ततः स काककुलम-
गच्छत् । ततः ते काकाः पुनरपि तस्य किर्मीराणि पिञ्चानि
वीक्ष्य, ‘ नायमस्मज्जातीयः ’ इति तं स्वयूथान् निःसारयामासुः ।
एवमुद्यपि कामयमानः अयोग्यः अविवेकी स काकः उमयतो
अष्टः, ‘ वृद्धिमिष्टवतो मूलं मे विनष्टम् ’ इति पश्चात्तापमकरोत् ।
इदमत्र सुभाषन्ते कवयः—

यतमाना महाराय मूढाः लोकवहिष्कृताः ।
इतो अष्टास्ततो अष्टाः पतन्ति स्वपदादपि ॥

सत्यशीलः काष्ठच्छिद्

कस्यांचिद् वनवसती कश्चिद् काष्ठच्छिद् आसीत् । एकदा
स नदीतीरे स्थितं कंचन पादपं कुठारेण कृन्तन् आसीत् ।
हस्तात् ज्युतः तस्य कुठारः नद्याम् अपतत् । नदी वेगवती अगाधा
च अभवत् । स तरीतुं न अजानात्, इति हेतोः स स्वस्य

कुठारं नद्याः उद्धृतुं सर्वथा असमर्थः अभवत् । तदा स तस्य जीवनवृत्तिसाधनं कुठारं प्रणष्टं वीक्ष्य तदीतदम् आस्थाय दुःखेन उच्चैः रोदितुं प्रावर्तत । तस्य रोदनं श्रुत्वा वरुणदेवः जलान् निःसृत्य तस्याग्रे अतिष्ठत् । ' किमर्थं रोदिषि भोः ? ' इत्यपृच्छच्च । सोऽपि, ' मम कुठारः जले पतितः, येन विनाऽहं न जीवामि ' इति उत्तरमददात् । दुःखदूतं तं वीक्ष्य वरुणदेवः ' साहाय्यं ते करोमि ' इति उक्त्वा पुनः जले न्यमज्जत्, समानयच्च सौवर्णं कुठारमेकम् । तं दर्शयित्वा, ' अयि भोः, अयमेव ते कुठारः ' इति काष्ठच्छिदं तमपृच्छत् । स तु, ' अयं मे कुठारो नास्ति ' इति प्रत्यवादीत् ।

ततो वरुणः पुनः जलमविशत्, आनयच्च राजतं कुठारमन्यम् । स पुनः काष्ठच्छिदं तं दर्शयित्वा, ' कथं भोः । अयं ते कुठारः । ' इति अन्वपृच्छत् । पुनरपि स ' अयं मे कुठारो नास्ति ' इति प्रत्युत्तरमददात् । भूयोऽपि जलदेवता जलम् अवागाहत । अस्मिन् वारे स तस्य काष्ठच्छिदः कुठारं समानीय तम् अदर्शयत् । अकरोच्च ' नन्ययं ते कुठारः ' इति अनुयोगम् ।

ततः विहस्य स काष्ठजीवी, ' अयमेव मे कुठारः ' इति अभ्रवीत् । ततः प्रोतः सन् वरुणदेवः, ' सत्यं भोः । सत्यशीलोऽसि, न्याय्ये पथि प्रवृत्तोऽसि, सहाय्ययोग्योऽसि ' इति प्रशंसावचनानि उक्त्वा, सर्वानपि तान् कुठारान् तस्मै दत्त्वा अवादीत्—

यान्ति न्याय्यप्रवृत्तस्य तिर्यञ्चोऽपि सहायताम् ।

अपये वर्त्तमानं तु सोदरोऽपि विमुञ्चति ॥

खलः साधून् मारयति

आस्तां द्वौ वणिजौ । तयोरेको लोभी, अन्यो मत्सरी च ।
तौ धनकामनया भगवन्तं शिवं समाराधयेताम् । चिरं तपतोस्त-
योर्मत्तवत्सलः शिवः प्रसन्नोऽभवत् । स तयोः पुरतः आविर्भूय
अवादीत्— 'अहो वत्सौ ! महत्तपो युवाभ्यामाचरितम् । प्रसन्नो-
ऽस्यहं युवयोस्तपसा श्रद्धया भक्त्या च । इदानीं वरं धृषीतम् ।
प्राग् यो यद् याचिष्यते, स तदेव लप्स्यते, अन्यस्तु ततो द्विगुणं
लब्ध्वा सुखमेधिष्यते इति निश्चितम् ।'

इति श्रुत्वा लोभी अचिन्तयत् । नाहमादौ याचिष्ये यतो
यथाहं लोभाविष्टस्तथैवायमपि मम मित्रं वर्तते एव परमो
लुब्धः । याचिते च मयि प्राक्, एष मत्तोऽपि द्विगुणं लब्ध्वा
धनवत्तरो भविष्यतीति मेऽसह्यम् । तस्मादयमेव प्रथमं याचताम्,
येनाहं विनैव प्रयासेन द्विगुणतां लब्ध्वा सुखी भवेयम् । इति
निश्चित्य स तूष्णीमतिष्ठत् ।

ततस्तस्य हृद्गतं भावं ज्ञात्वा मत्सरी शिवे प्रार्थयामास ।
देवदेव ! महादेव ! यदि मयि प्रसन्नो भवान्, तर्हि मयैकं
नेत्रमुत्पाटय । इत्याकर्ण्य, तथैव करिष्यामि इत्युक्त्वा शूली
अन्तर्दधौ । मत्सरी च तत्त्वणादेव एकाक्षोऽभवत्, तदा लोभिन-
स्तस्य द्वे अपि नेत्रे उत्पाटिते अभवताम् । अन्धोऽपि स

लुब्धः परापकारेण आत्मनि भृशं सन्तुष्टोऽभवत् । तदा मत्सरी
 कंचित् पण्डितं गत्वा, कदायं लुब्धो मरिष्यतीत्यपृच्छत् । स
 इमं श्लोकमपाठीत्—

लुब्धः स्निग्धोऽनृजुर्मुखः प्रभुरेकान्तदारुणः ।
 बहूनेष खलः साधून् मारयित्वा मरिष्यति ॥

मूर्खराट्

आसीत् पुरा विकटके नाम्नि ग्रामे शंकटको नाम आभीरः ।
 स परिश्रमी बलवान् धीरो लोकप्रियश्चाभवत् । परन्तु स
 मूर्खोऽभवत् । एकदा स तृणैः स्वगृहं छादयन् उत्तुङ्गात् गृह-
 पृष्ठाद् अपतत् । दूरात् कर्कशे स्थले पतितस्य तस्य शरीरे महान्
 आघातो जातः । तस्मिन् शोथोऽभवत् । तस्य भार्या तं पर्यचरत् ।
 सर्वे तस्य सम्बन्धिनो मित्राणि परिचिताश्च तं कुशलं प्रष्टुं
 समागच्छन् । ते—‘कुतः पतितोसि, कथं पतितोऽसि, क्व आघातो
 जातः ? इत्यादिकमपृच्छन् । स तु मूर्खः, राट्वाया उत्थाय
 घट्नाभित्तिं पृष्ठमारुह्य ‘एवं पतितोऽस्मि’ इति पतित्वा प्रादर्शयत् ।
 एवं पुनः पतितस्य तस्य अस्थीनि भग्नानि । स उत्थातुमपि
 अशक्नोऽभवत् । परिचिताः पुनरपि आगत्य तं तथैवापृच्छन् ।

तदा सं गालीः प्रदाय तेभ्यः क्रुद्धोऽजायत । लोकास्तं मूर्खमुप-
हसन्तः स्वं स्वं गृहमगच्छन् । ते प्रोचुः—

आत्मपीडां न जानाति यो जनः स कथं नु ताम् ।
शक्नोति ज्ञातुमन्येषां पशुप्रायः स मूर्खराट् ॥

तृष्णो देवि ! नमस्तुभ्यम्

पुरा हस्तिनापुरे कश्चिद् भिक्षुको ब्राह्मण आसीत् । स
भिक्षार्थं ग्रामेषु पर्यटन् मनसि अचिन्तयत्—अहो ! जनानां
तृष्णायाः प्रावृण्यम् ? यथा यथा तेषां धनानि वर्धन्ते तथा तथैव
तेषां तृष्णापि वर्धतेतराम् । यथोक्तम्—

प्रायो धनवतामेव धने तृष्णा गरीयसी ।

अस्ति कोटिद्वयासक्तं लब्धाय प्रवणं धनुः ॥

धिक् तेषां मौर्ख्यम्, ये विपुलेनापि धनेन संतुष्टा न सन्ति ।
मम यदि भोजनाच्छादनपर्याप्तं धनं स्यात्, तृष्टो भवेयम्, नाहं
विपुलं वैभवं कामये ।

दैवयोगाद् गगनवर्त्मना गच्छन् देवानां निधिपतिः कुबेर-
स्तस्य ब्राह्मणस्येदं वचनमभृणोत् । स आगत्य तस्य पुरतस्तस्थौ
तवाच चेदम्—‘ हे ब्राह्मण ! श्रुतं मया तव वचनम्, प्रसन्नोऽहं
तुभ्यं कनकं ददामि । अश्वत्थं प्रसार्य गृहाण यथेच्छम् ।
सायधानो भव । न मया दत्तं स्वर्णं भूमौ पतेत् । यदि तत्राश्वत्थं

भूमिमस्प्रक्ष्यत्, सर्वं स्वर्णं पापाणमभविष्यत् । इति जानीहि ।
अवेहि पुराणो वर्तते तवाञ्चलपटः ।

भिन्नकोऽञ्चलं प्रसार्य प्रभूतं कनकं जग्राह । तदा धनदः—
'अपि पर्याप्तमिदं ते जीवननिर्वाहाय । इत्यपृच्छत् । किञ्चिद-
धिकं देहि, इति सोऽवादीत् । ततः पुनरपि प्रभूतं दत्त्वाऽपृच्छत्—
'ननु पर्याप्तमिदानीम् ?' सोऽपि पुनर्देहि इत्युवाच । तदा धन-
दोऽवादीत् । अपेहि भोः ! जीर्णं ते पटाञ्चलम्, न शक्यति
गरिष्ठं स्वर्णभारम् । सन्तुष्टो भव । सन्तोषः खलु सुखम्—

सन्तोषाभृतवृत्तानां यत्सुखं शान्तचेतसाम् ।

कुतस्तद्धनलुब्धानामितश्चेतश्च धावताम् ॥ इति

विप्रस्तु—'अलं भयेन, ददं वर्तते मेऽञ्चलम्, किञ्चिदधिकं देहि ।'
कुबेरः पुनरपि दत्त्वा, 'त्वमिदानीं धनाढ्योऽसि संपृक्तः, गच्छ
गृहम्, ' इत्यवादीत् । 'नालमिदं किञ्चिदधिकं देहि, ' इति
भूयोऽपि विप्रस्तं प्रार्थयत् । पर्याप्तमिदमिदानीम्, सावधानो
गृहाण, भरितं तेऽञ्चलम्, नात्रावकाशः, गच्छ गृहमिति कुबेरो-
ऽवादीत् । नहि नहि, देहि देहि, अन्यद्देहि इति दीनेन स्वरेण
द्विजोऽब्रवीत् । एतस्मिन्नन्तरेऽञ्चलं भिन्नम् । सर्वं स्वर्णं भूमौ
पतित्वा मृण्मयं संजातम् । देवोऽन्तर्दधौ, चाक्षणश्च रुदन्
गृहमगात् । ततः स शान्तवृष्णावेगः इमं रत्नलोकं पपाठ—

वृष्णे देवि । नमस्तुभ्यं धैर्यविप्लवकारिणि ।

विष्णुस्त्रैलोक्यनाथोऽपि यच्चया वामनीकृतः ॥

धिग्धनम्

आसीत् श्रीवल्लभपुरं नाम महानगरम् । तत्र व्यापारप्रियो
नाम श्रेष्ठी अवसत् । स धार्मिकः उदार ईश्वरभक्तश्चासीत् ।
तस्य विविधा व्यापाराः आसन् । सर्वं दिनं स व्यापारे
लग्नः आसीत् ।

स महति प्रासादे निवासमकरोत् । तस्य प्रासादस्य
परिचमे पृष्ठभूभागे करिचत् चर्मकारः तेन मार्गेण गच्छतां
जनानां पादत्राणानि सन्दधानः गीतानि गायन् सुखेन जीविकां
समार्ज्ज्त् ।

व्यापारप्रियः स सदैव क्रयविक्रयेषु दत्तचित्तः धनलाभं
विना न किमपि व्यचिन्तयत् । स भक्तः सन्नपि ईश्वरस्य भजनाय
समयं न लेभे । एकदा स रुग्णः अभवत् । रोगिशय्यायां
शयान एव स प्रासादपृष्ठे गायतः चर्मकारस्य भजनानि
अभ्रूणोत् । भजनानि तस्य मधुराणि भावपूरितानि चासन् ।
तानि श्रुत्वा स श्रेष्ठी भगवन्तं ध्यातुं लग्नः । नित्यं
भगवतो लीलाः ध्यायतः, पुण्यानि कर्माणि स्मरतः, रूपाणि
च चिन्तयतः, भगवति तस्य परमा श्रद्धाऽवर्धत । तस्य मनो
रोगं न चिन्तयित्वा भगवन्तं चिन्तयामास । श्रेष्ठी स

रोगस्य पीडां विस्मृत्य भगवतो भजनस्यानन्दमन्वभवत् ।
द्वित्रैरेव दिनैः स स्वस्थोऽभवत् ।

स चर्मकारस्य चरित्रं भूरिशः प्रशशंस । ततः प्रसन्नो भूत्वा
तं चर्मकारमाहूय स तस्मै रूप्यकशतं प्रायच्छत् । रूप्यकाणि
लब्ध्वा प्रणम्य स चर्मकारः प्रसन्नो भूत्वा स्वगृहमगच्छत् ।
ततः स भजनं स्मरणं भोजनं चापि विस्मृत्य तस्य धन-
स्यैकां पोद्दलिकां चकार । ततः स सर्वाणि कर्माणि त्यक्त्वा
तस्याः धनपोद्दलिकायाः रक्षणे दत्तचित्तोऽभवत् । दिनानि
व्यतीतानि । स तद् धनं व्ययाद् रक्षन् महतीं चिन्ता-
मन्वभवत् । स धनलाभस्य फलं विचिन्त्य तस्य त्यागमेव
श्रेयस्करं मेने ।

अन्यस्मिन् दिने स चर्मकारः श्रेष्ठिनो भवनं गत्वा
प्रार्थयत्—हे श्रेष्ठिन् ! इमानि तव रूप्यकाणि गृहाण ।
अहमेतेषां चिन्तया भगवतो भजनं स्मरणं स्वकीयं भोजनं
चापि सर्वं व्यस्मरम् । मम एतेषां रक्षणस्य वर्धनस्य
चापि महती चिन्ताऽभवत् । एतेषामुपयोगेऽपि मम चिन्ता
भवति । व्यये तु महती चिन्ता जायते । एतेषां रक्षण-
चिन्तया तु रात्रौ निद्रापि नायाति । अहं स्वकीयेन श्रेणेण
यत्स्वल्पं लभे, तदेव मे सुखापालमिति मन्ये । तदा स
धनपोद्दलिकां भूमौ निधाय इमं श्लोकमपठत्—

धनानामर्जने दुःखमर्जितानां च रक्षणे ।

आये दुःखं व्यये दुःखं धिग्धनं कष्टसंश्रयम् ॥

परिहासेऽपि नासत्यम्

आसीत् कदाचित् कस्यांचित् भिल्लपत्न्यां बहवाप्रसादः
नाम मेघपालः । तस्य अजावर्द्धनः नाम पुत्रः अभवत् । बहवा-
प्रसादस्य गोष्ठे बहवो वृषभाः गावः अजाः एडकाः अश्वाः च
आसन् । तस्य पुत्रः नित्यं प्रातः तान् पशून् चारयितुं वनम्
अनयत् । स पुनः सायं तान् सर्वान् गृहम् आनयत्, अवध्नात् च
गोष्ठे यथास्थानम् । एवं कुर्वतः तस्य बहुतिथः कालः अत्यगच्छत् ।
एकदा वने पशून् चारयतः अजावर्धनस्य मनसि विचारोदयः
अजायत—‘अहो ! वनेऽस्मिन् एकाकिनः पशून् चारयतः मम
बहुः कालः अत्यगच्छत्, किं नाहम् इमान् समीपस्थेषु क्षेत्रेषु कार्ये
व्यापृतान् कृषाणान् परिहासेन आहूय मनोरञ्जनं कुर्याम्’ इति
चेतसि संकल्प्य, स केन उपायेन ते स्वकार्यं हित्वा माम् उप-
तिष्ठेयुः इति अचिन्तयत् ।

ततः स उच्चैः जहास—‘अहो ! चिन्तितः तावत् साधीयान्
उपायः । सरलेन परिहासस्य जन्यनेनैव ते सर्वे माम् उपस्था-
स्यन्ति इति मन्ये’ ।

इति विचार्य स उच्चैः चक्रन्द । ‘अहो ! आगच्छत !

त्रायध्वम् ! एष व्याघ्रः आयातः, मां व्यापादयति । एवंविधं
तस्य आक्रन्दनं श्रुत्वा नातिदूरे क्षेत्रेषु व्यापृताः सर्वे क्षेत्रपालाः
स्वं स्वं दण्डं खनित्रं दत्त्रिं लाङ्गलं वा समादाय तस्य अजा-
वर्धनस्य रक्षायै त्वरिताः समागच्छन्, अपृच्छन् च न वीक्ष्य
तत्र व्याघ्रम्—‘अहो ! क्व वर्तते व्याघ्रः ? यस्त्वां व्यापादयति ।
इति श्रुत्वा स अजापालपुत्रः सस्मितं प्रोवाच, अहो ! सरला यूयम्।
मया केवलं परिहासेन जल्पितमिदम् । यूयं तथ्यमन्या भटि-
त्येव समागताः । धिङ् मौर्ख्यम्, अविचार्यकृतां युष्माकम् ।
इति तस्य वचः श्रुत्वा लज्जिताः ते सर्वे परावर्तन्त ।

द्वित्राणि दिनानि व्यतीतानि । पुनस्तस्य अजावर्धनस्य
मनसि सैव परिहासकल्पना उदियाय । ततः स सहसा चीत्कारम्
अकरोत्, ‘अरे ! आगच्छत ! भोः ! रक्षत ! एष व्याघ्रः मां हन्ति !
त्वरध्वम् ! त्रायध्वम् । इति श्रुत्वा सर्वे ते क्षेत्रपाः दण्डान्
कुठारान् भल्लान् खनित्राणि वा समादाय तस्य रक्षायै त्वरिताः
घटनास्थलं प्रापुः । तान् दृष्ट्वा स मेघपालसुतः अवादीत्—‘अहो !
सारन्यं कृपिविदां प्राकृतानाम् । ये बालकैः अपि वञ्चिताः
व्याघ्रं धावन्ते । सर्वमिदं मे परिहासविजल्पितम् । नात्र वर्तते
व्याघ्रो वृकः शृगालो वा । यात यूयम्, कुरुत कार्याणि । इति
आकर्ण्य पुनस्ते हरेपिता न्यवर्तन्त ।

ततश्च बहूनि दिनानि व्यतीतानि । एकदा तथ्यं व्याघ्रः
समागच्छत् । तदा भीतः अजापालपुत्रः उच्चैः चीत्कारान्
अकरोत् । स वारं वारम्—‘रक्ष रक्ष त्राहि त्राहि’ इति आक्रोशत् ।

कृपाणाः तस्य चीत्कारम् श्रुत्वा अपि पूर्वं प्रतारितास्ते रक्षायै न उपाजग्मुः । ते प्रोचुः—‘ वञ्चकोऽयं मेघपालसुतः, बहुधा अस्मान् एवंविधैः प्रतारणैः दुनोति । न श्रोतव्यमस्माभिः अस्य वचनम् ।’ इत्येवं परस्परं जल्पन्तः ते स्वेषु स्वेषु कार्येषु संलग्ना अतिष्ठन् । तत्र बने स व्याघ्रः बहून् मेघान् छागान् च मारयित्वा अखादत् । इत्यनुभूय स मेघपालसुतः भृशं पर्यतपत् । छात्राः ! न युष्माभिः परिहासेऽपि असत्यं वक्रव्यम् । यः परिहासेऽपि सत्यं विजहाति, स असत्येन लिप्यते पापेन, अनुभवति च पश्चात्तापम् ।

.. सत्येन भद्रं भवति रक्षितेन सदा नृणाम् ।

परिहासेऽपि नासत्यं वाच्यं प्राणहरं हि तत् ॥

वयं पञ्चोत्तरं शतम्

पुरा किल दायादैः कौरवैः द्यूते निर्जिताः पाण्डवाः बने न्यवसन् । राजकुमारास्ते बनेषु बहूनि दुःखानि अभवन् । तदानीं दुर्योधनः राज्यशासनमकरोत् । तस्य मातुलः शकुनिः, अनुजो दुःशासनश्च सचिवौ सखायौ चास्ताम् । एकदा तौ दुर्योधनमुपेत्य एवमूचतुः—राजन् ! इदानीं तव शत्रवः पाण्डवाः राज्याद् वञ्चिताः श्रिया विहीनाश्च सन्ति । ते वन्यानि फलानि भुक्त्वा कथंचित् कालं नयन्ति । त्वं हि महाराजपदे स्थितः शोभसे साम्प्रतम् । तदिदानीं गत्वा पश्य विषमस्थान् रिपून् । ‘ विषमस्थितौ स्थितानां शत्रूणां दर्शनं हि अभि-

मानवतां नृपालानां परमं सुखम्' इति । सोऽपि दुःसचिवयोस्तयो-
र्वचनमन्वमोदत । ततः स वनविहारापदेशेन अन्धस्य पितुः
धृतराष्ट्रस्यानुमतिं लब्ध्वा सेनया सचिवैः सखिभिश्च सह द्वैतवनं
प्रातिष्ठत् ।

तस्मिन् वने पाण्डवाः पर्णकुटीः कृत्वा अस्यवसन् । नाना-
विधैः फलवृक्षैः पुष्पलताभिरच शुशुभे तद् वनम् । तस्य समीपे
महत् सरः आसीत् । यत्र गन्धर्वाः किन्नराः यक्षाश्चागत्य
युवतिभिः साकं व्यहरन् । दुर्योधनस्तु तस्यैव सरसः समीपे
सेनासन्निवेशं कर्तुं सैनिकान् आदिदेश । गन्धर्वास्तु तान् सैनि-
कान् विरुधुः ।

ततस्तु दुर्योधनेन सह तेषां गन्धर्वाणां महद् युद्धं प्रारभत ।
गन्धर्वाः दुर्योधनं रज्जुभिः बद्ध्वा स्वराजधानीं नेतुं प्रारेभिरे ।
ततः दुर्योधनस्य चाराः सरमसं पाण्डवान् उपसृत्य आचुक्रुशुः—
'भोः ! भोः ! पाण्डवाः त्रायध्वं शत्रुभिः बद्ध्वा नीयमानं आतरं
दुर्योधनम् ।' तदा युधिष्ठिरः अर्जुनं भीमसेनं चाहूय आदिदेश—
'गच्छतम्, आनयतं च गन्धर्वेभ्यः विनिर्मोच्य दुर्योधनम्,
इति । तदानीं भीमसेनः प्राह—हे धर्मराज ! स दुर्योधनोऽस्माकं
शत्रुः । तदनुमोदतां दुर्योधनस्य बन्धनं भवान् । कथं नु—
'आनयतं दुर्योधनं' विनिर्मोच्येति विपरीतं भाषते भवान् ?
ततो भीमस्य वचनं श्रुत्वा युधिष्ठिरोऽवादीत्—

परस्परविरोधे तु वयं पञ्च शतं च ते ।

अन्यैः सह विरोधे तु वयं पञ्चोत्तरं शतम् ॥

गतानुगतिको लोकः

अथ धरानगरीं कश्चिन् मुण्डी समागच्छत् । स नद्या-
 स्तीरे कुटीरं कृत्वा न्यवसत् । ततः सः 'आपदर्थे धनं रक्षेद्'
 इति नीतिवचनं हृदि निधाय इतस्ततः सुमिहां कृत्वा विपुलं धनं
 सम्पाद्य एकस्मिन् ताम्रभाजने निक्षिप्य अरक्षत् । न स चौर-
 मयात् कदाचित् शून्यां कुटीम् अमुञ्चत् । ततः कदाचिन्
 मकरसंक्रान्तौ पुण्यकालः समागच्छत् । बहवो धर्मात्मानः पर्व-
 स्नानार्थं दानभाण्डानि गृहीत्वा उज्जयिनीं प्रातिष्ठन् । गतानु-
 गतिकः सोऽपि मुण्डी धनपूर्णं तस्य ताम्रभाजनं स्कन्धे निधाय
 तान् अन्वगच्छत् । दिवारात्रं चलन्तः ते सिप्रातीरं प्रापुः । रात्रौ
 धनपूर्णस्य घटस्य वहनेन स यतिः श्रान्तोऽभवत् । न स घटस्य
 तस्य रक्षणं कस्यापि परिचितस्य साधोरपि विश्वासमकरोत् ।
 प्रभाते शौचस्नानसमये स रजतराशोः तस्य घटस्य रक्षणं उपार्यं
 चिन्तयामास । स सैकते सिप्रातटे बालुकायां गतं कृत्वा तदन्तः
 कलशं निधाय पुनः सिकताभिः गतं पूरयामास । तस्योपरि च
 सैकतं शिवलिङ्गं निर्माय विन्चपत्रैः पुष्पैः फलैश्च पूजयामास,
 ततः शौचं स्नातुं च अगच्छत् । एतस्मिन्नन्तरे जनमेलकं तां
 दिशं प्रससर्प । गतानुगतिकाः जनास्तत्र सैकतं शिवलिङ्गमर्चितं
 वीक्ष्य, अस्माभिरपि अत्र तीर्थे आगत्य एवमेव कर्तव्यमिति
 मत्वा वह्निं ते शिवलिङ्गानि निर्ममुः, पूजयामासुरच ।

स्नानं कृत्वा प्रत्यागतः स मुण्डी सर्वं सिप्रातटं शिव-
लिङ्गमयं दृष्ट्वा 'क मे मुद्राभिः पूर्णं तत्ताम्रभाजनम्' इति
निरचेतुमशक्तः परमं नैर्विण्यं गतः इमं श्लोकं पपाठ--

यद्यदाचरति श्रेष्ठः लोकस्तदनुवर्तते ।

गतानुगतिको लोको न लोकः पारमार्थिकः ॥

पण्डितस्य चातुर्यम्

कश्चिद् राजा नवम् उद्यानम् अकारयत् । स प्रथमे विहारे
तत्र उत्सवम् अन्वतिष्ठत् । तदा स मित्रैः आसूः पुत्रैः क्लत्रैः
अनुचरैः सम्पन्धिभिरच सहितस्त्रागच्छत् । तत्र बहुविधानि
भक्ष्यभोज्यलेखचोप्यपेयानि आस्वाद्य सर्वे ते तौर्यत्रिकादिराग-
रञ्जितमानसा अतिष्ठन् । एवं च परमानन्दपूरनिमग्नेषु सर्वेषु
स दिवसः अविदितगतयामः अयासीत् । ततः प्रीतो राजा
उवाच--'हे इष्टाप्तसुहृजनाः ! अस्मिन् उद्याने यस्तरुः यस्मै
रोचेत्, स तं मदीयोऽयमिति वदतु, मदाज्ञया स तस्यैव
भविष्यति' इति । ततो नृपालस्य वचनं श्रुत्वा कश्चिदाह---
चम्पको मदीयो भवतु, अपरः ग्राह--कुन्दो मदीयोऽस्तु,
अन्यश्च कश्चिदाह--पाटलाप्रियोऽहम् । कश्चिदुवाच--चकुलो
मे भवतु । केचित्तु मन्त्रिकां मालतीं केतकीं वा कामयांचकिरे ।

नृपालस्य तस्य समायां कश्चित् पण्डितः आसीत्, स च
सर्वेषां जनानां रुचीः समीक्ष्य अवादीत्--यथेच्छं भवन्तो
वदन्तु, मम तु रसालः प्रियः 'रसालो मे भवतु', यं जनाः

चोपं चोपमपि तृप्ता न भवन्ति । यश्च गन्धेन दर्शनेन स्पर्शेन
स्वादेनापि च मधुरः । यमास्वाद्य देवताः अपि तृप्ताः भवन्ति ।

इति श्रुत्वा राजा सशिरःकम्पं त्रूते---साधु विद्वन् ! साधु !
अत एव जना भवन्तं 'समारत्नम्' वदन्ति । पुष्पाणि सर्वेपि
केवलं पूजार्थं दम्भार्थं वा परिघरन्ति जनाः । न तेषां तेभ्यः
करिचद् आम्रफलेभ्यः इव तृप्तिकरो योगः । पण्डितास्तु दम्भं
विहाय याथार्थ्यं स्वीकुर्वन्तीति परमः प्रीतोऽहं भवते । सर्वान्
अस्मिन् उद्याने स्थितान् फलवृक्षान् तुभ्यं ददामीति जानीहि ।
तदा राज्ञो महामन्त्री इदमपाठीत्---

सहृदयाः कविगुम्फनिकासु ये कतिपयास्त इमे न विमृह्यताः ।
रसमयीषु लतास्त्रिव पट्टपदा हृदयसारजुषो न मुखस्पृशः ॥

शंकातङ्काय कल्पते

पुरा लक्ष्मणपुरे कश्चित् लक्ष्मीदासो नाम धनपतिरासीत् ।
तस्य बहूनि गृहाणि पशवः क्षेत्राणि चासन् । तस्य बहवो भृत्या
अभवन् । तेष्वेकः कृतविधिर्नामाऽचिन्तयत्-अहो ! धनाढ्यतमो
वर्ततेऽस्माकं स्वामी । अस्य गृहे स्वर्णं रत्नानि वस्त्राणि बहु-
मूल्यानि भूषणानि च प्राचुर्येण वर्तन्ते । यद्यहमस्य निधेः कति-
पयानि रत्नानि हरेयम्, कः परयेत्, नायं कदापि रत्नानि
गणयतीति ।

अथैकदा सोमवतीपर्वणि सपरिकरः सं धनपतिः गङ्गा-
स्नानार्थं वाराणसीमगच्छत् । स कृतविधिरन्ये च भृत्या गृहरक्षार्थं
नियुक्ता आसन् । लब्धावसरः स कानिचिद् रत्नानि अचोरयत् ।
अन्येद्युः लक्ष्मीदासः गृहं प्रत्यागच्छत् । स तानि रत्नानि
अगणयत् । तानि न्यूनानि अभवन् । चतुरः सं रत्नचौरस्यो-
पलब्धये उपायानचिन्तयत् ।

स सर्वान् तान् किंकरान् समाहूय पंक्तौ स्थातुमादिशत् ।
एकस्यां पंक्तौ स्थितेभ्यस्तेभ्यः स एकमेकं दण्डमददात्, आदिशच्च-
पश्यत भोः ! समानायामाः सन्ति दण्डा युष्माकम् । इमे ऐन्द्रजा-
लिकामिमन्त्रिताः सन्ति । नयत इमान्, आनयन्त च प्रातः ।
युष्मासु यः कश्चित् चौरः स्यात्, तस्य दण्डः वितस्तिमात्रं
वर्धिष्यते । तेनाहममुकश्चौरः इत्यनायासेन ज्ञास्यामि, इत्युक्त्वा
स तान् गृहाणि अगमयत् ।

गृहं गतः कृतविधिरचिन्तयत्—अहो ! धनवतां बुद्धि-
मत्त्वम् । विधिर्यस्मै धनं ददाति स तस्मै मतिमत्त्वमपि यच्छति,
'यस्यार्थाः स च पण्डितः' इत्यभिपुक्रोक्तेः । अस्तु, कृतस्तेनो-
पायः, अहमपि तस्य प्रतिक्रियां जानामि, दण्डोऽयं वितस्तिमात्रं
वर्धिष्यते इति विचिन्त्य स तस्माद् दण्डात् वितस्तिमात्रमच्छिनत् ।

प्रातः सर्वे भृत्याः स्वं स्वं दण्डमादाय स्वामिनो मन्दिरं
प्रापुः । स्वामी सर्वान् दण्डान् अपश्यत् । स कृतविधेः दण्डं छिन्नं
वीक्ष्य तमेव चौरं मत्वा राजकीयेभ्यः रक्षापुरुषेभ्यः समर्पयत् ।

इत्थं च कृतपापाः स्वयं शङ्किताः संजायन्ते । बुद्धिमन्त-
स्तान् गत्वा मुखाकृत्या वचनेन कार्येण चाभिजानन्ति ।

प्रायेण कृतपापा हि जायन्ते शङ्किताः स्वयम् ।

त्रिज्ञास्तानभिजानन्ति वचोभिर्गतिमिमुखैः ॥

अपकारेऽपि साधुता

एकस्यां शालायां बहवरक्षाया अपठन् । तत्र हरिर्गणेशश्च
शै बालकौ आस्ताम् । तौ एकस्यामेव कदायामपठताम् । तौ
सखायौ अभवताम् । एकदा तयोरध्यापकः कदायां छात्राणां
लेखान् परीक्षमाणः प्राह—भोः छात्राः ! शृणुत सावधानाः,
'अग्रिमे सप्ताहे शनौ यरक्षाशोऽतिस्वच्छं सुन्दराक्षरं, गम्भीरायं
च लेखमानेष्यति, तस्मै प्रधानाध्यापकोऽस्माकं पारितोषिकं
दास्यति' इति । सर्वे छात्रा यथासमयं निजान् निबन्धान्
उपस्थापयन्तु ।

ततः सर्वेऽपि ते पारितोषिकप्राप्तये परेण प्रयत्नेन स्वान्
स्वान् लेखान् सम्पादितवन्तः । प्रायस्तेऽनर्थयन् हरिरस्मासु, अष्टः,
स एवाहति प्रथमं पारितोषिकम् । गणेशो द्वितीयः, तृतीयस्तु
रमेशः, सोऽपि गुर्वयं सुन्दरं च लिखति । परन्तु स्वच्छं न
लिखतीति दोषः । हरिस्तु हरिरेव, स तु हरति मनांसि परी-

क्षकाणाम् । न तस्य समानः कक्षायां वर्तते । तस्य लेखाः सन्ति सम्मानार्हाः । स हि पुरस्कारं लप्स्यतेऽवश्यम् ।

रमेशः दुष्टप्रकृतिरासीत् । स कक्षायां हरेस्तथाभूतं सम्मानं न सेहे । स शुक्रवासरे हरेः गृहं गत्वा तमूचे—अहो ! प्रियमित्र ! हरे ! भवान् कक्षायां श्रेष्ठः, इति कृत्वाहं भवते स्वकीयं लेखं दर्शयितुं समागतोऽस्मि । पश्यतु कृपया, दर्शयतु च दोषान्, संशोधयतु च तानिति । सोऽपि साधुस्वभावो यथाशक्ति सुरेशस्य लेखे दोषान् दर्शयित्वा मौनमतिष्ठत् । तदा रमेशः सानुनयं प्राह—मित्र ! देहि तव लेखपुस्तकम् । येनाहं त्वल्लिखितान् लेखान् पठित्वा, तव शैलीमधीत्य, सुगृहीतो भवेयम् । हरिः सारन्येन स्वकीयं लेखपुस्तकं रमेशायाददात् । सोऽपि तद् गृहीत्वा त्वरितैः पदैः गृहमगच्छत् । तत्र स सर्वं तत् पुस्तकं सावधानतया पठित्वा लघुना हस्तेन भकारस्य स्थाने मकारं, सकारस्थाने चकारम्, यत्र तत्र विसर्गमनुस्वारं च लोपयित्वा सर्वं लेखं दूषयामास, निवर्तयामास च सायं हरये तस्य लेखपुस्तकम् ।

व्यतीतानि सप्ताहदिनानि । शनिवारः समायातः । सर्वे छात्राः स्वस्वनिबन्धान् अध्यापकस्य पुरस्तादुपस्थापयामासुः । परीक्षितानि च तानि उत्तरपुस्तकानि परीक्षकैः यथासमयम् ।

चन्द्रवासरे पाठशालार्या महती परिपद् उपातिष्ठत् । श्रीमान् प्रधानाध्यापकः सभापतेः स्थानं विभूषयाञ्चकार । लेखपरीक्षायां हरिः प्रथमः आसीत् । किन्तु तस्य लेखे बहुत्र मात्रानुस्वार-

विसर्गच्युतिदोषाः आसन्, इति स प्रथमं पुरस्कारं नार्हतीति कक्षाध्यापकः परिपदं आवयामास । रमेशः प्रथमं पुरस्कारं लेभे । सर्वे छात्राः-‘भाग्यं फलति सर्वत्र न विद्या न च पौरुषम्’ इति कथयन्तो रमेशस्य प्रशंसां चक्रिरे । सर्वे ते प्रसन्ना आसन् । किन्तु रमेशस्य मुखे विषादच्छायामपरयन् सुषुद्धयः । जानन्तोऽपि न कैऽपि तस्य दोषानुद्घाटयामासुः ।

अन्येषु : हरिः कक्षायां काष्ठापिटकमेकमानयामास । तस्मिन् लेखनी मसीपात्रं शीशिका पुस्तकादीनि बहूनि पुरस्कारदेयानि वस्तूनि आसन् । स तस्य पिटकस्य ऊर्ध्वपुटे-‘इदं रमेशाय । सधन्यवादं पुरस्कृतम्’ इति लिखित्वा तस्मै प्रायच्छत् । अनेन हरिरसाधौ अपि साधुतां दर्शयामास ।

रमेशोऽतिशयं ललजे । स हृदि परं दुःखमनुबभूव । सौऽश्रुपूर्णनेत्रो हरिं गत्वा प्रोच्चैरुच्ये-‘मित्र ! क्षमस्व माम्, अपराद्धं मया तव । महात्मानोऽनुगृह्णन्ति भजमानान् रिपूनपि’ । हरिस्तं चक्षमे । स परमानन्दमन्वभवत् । तस्तौ मित्रे अभवताम् । सज्जनाः क्षमाशीलाः परोपकारिणश्च भवन्तीति कवयो वदन्ति ।

उपकारिषु यः साधुः साधुत्वे तस्य को गुणः ।

अपकारिषु यः साधुः स साधुः सद्भिरुच्यते ॥

स भवत्युपहासाय

आसीत् वर्धमानपुरे श्रीमडो नाम यमी । तस्य धीजडो नाम शिष्योऽतिमूर्खोऽभवत् । गुरुशिष्यौ च तौ ग्रामाद् बहिः उटजे न्यवसताम् । गुरुः वातरोगेण वक्रदेहोऽभवत् । एकदा शिष्यो भिक्षार्थं नगरमगच्छत् । स तत्र कस्यचित् सूत्रधारस्य चत्वरमपश्यत् । स तत्र काष्ठस्य वंशस्य च बहूनि रुचिराणि पीठादीनि वस्तूनि कुर्वन्तं सूत्रधारमपश्यत् । तत्रैव स सूत्रधारसुतेनातिवक्रं वंशं तैलाभ्यङ्गपूर्वं वह्नितापेन तापयित्वा सरलीक्रियमाणं ददर्श । तं तथा कुर्वन्तं धीक्ष्य स मूर्खः सूत्रधारं पप्रच्छ—‘भोः किमिदं क्रियमाणमस्ति ??’ इति । तेनोक्तम्—वक्रवंशस्य सरलत्वम् । ततः सोऽचिन्तयत्—अहो ! वातव्याधिना पीडितस्य वक्रशरीरपटेः मम गुरोः इदमेवौषधं भवेत् । वक्रस्य सरलीकरणे साधीयानयं प्रकारः । ततः स वज्रमूर्खो मठं गत्वा गुरोस्तैलाभ्यङ्गमकरोत् । ततश्च तीव्रेणाग्निनाऽतापयत् । तापदूनः स वराको गुरुः उच्चैः आकोशत् । तदाऽऽक्रन्दं श्रुत्वा बहवो ग्रामजनाः समागच्छन् । ते तं तथाकुर्वन्तं वारयन्ति स्म, अकथयन् च अरे मूर्ख ! एवं तीव्रतापेन तापयित्वा मारयसि किं वृद्धं स्वगुरुम् ? एवं बहूनां लोकाणां वचनानि श्रुत्वा सोऽवादीत्—भवन्तो मूर्खाः, ये वातवक्रस्यापि चिकित्सितं न जानन्ति । अहमनेन विधिना वक्रस्य स्वगुरोः सरलतां कुर्वाणोऽस्मि ।

ततो बहुभिः प्रकारैः बोधितं तं मूर्खशिष्यं जनास्तस्माद् व्यापारात् निवर्तयाञ्चक्रिरे । लोकास्तमुपजहसुर्बुधश्च—

मूर्खो विनोपदेशेन यो कार्येषु प्रवर्तते ।

स भवत्युपहासाय यमिनो मूर्खशिष्यवत् ॥

विद्या न विनाध्ययनम्

आसीत् पुरा वाराणस्यां तपोदत्तो नाम विप्रः । तस्य पिता शैशवे तं पाठशालामगमयत् । स चञ्चलोऽलसश्चाभवत् । स विद्यानां पठने मनो न दत्तवान् । तस्य विद्या नाभवत् । मूर्खं तं जना आनन्दन् ।

गच्छत्सु कतिपयेषु वर्षेषु स यौवनमवाप्नोत् । युवानं सुन्दरं सुकुले जातमपि विद्याविहीनं तं लोका नापूजयन् । मूर्खोऽस्ति इति सर्वे नगरनिवासिनः तं पर्यवदन् ।

ततो लज्जितः स एकदा रात्रौ गृहात् निरसरत् । स भागीरथीतीरमगच्छत् । तत्र स गङ्गां प्रविश्य प्राणान् त्यक्तुमैच्छत् । स सोपानपङ्क्तौ स्थित्वा क्षणमशोचीत् । 'प्राण-परित्यागः न धरम् इति च स निरचिनोत् ।'

प्रातः स नौकया गङ्गापृच्छीर्य परस्मिन् तटे स्थितं रामनगरमविशत् । तत्र स मन्दिरस्याङ्गणे स्थितं कञ्चित् संन्यासिनं प्राणमतुः अकथयच्च स्वस्य परिचयम् । संन्यासी च ॥ तपोमिर्विद्या भवन्ति इति तमुपादिशत् । तस्योपदेशं श्रुत्वा स पुनः भागीरथीतीरमयासीत् । स विद्याप्राप्तये तप-स्तप्तुमतिष्ठत् । प्रथमं स कन्दान् फलानि भुक्त्वा बहुतिथं तपोऽतपत् । ततः स पानीयं पीत्वा तपः अकरोत् । पुनश्च स केवलेन वायुना जीवमानः तपांसि अतपत् ।

इत्थं च कठिनं तपः समाचरन्तं तं वीक्ष्य नारदो देवाधिपं मधवानमुपेत्य न्यवेदयत्—

हे देवदेव ! कश्चिद् द्विजवरः गङ्गातटे कठिनं तपः कुर्वन्
चर्तते । स तपसा तव पदं विजेतुं कामयते । नारदस्य वचः
श्रुत्वा धञ्जपाणिः द्विजरूपधरो गङ्गातटमुपागच्छत् । स उग्रं
तपसि स्थितं तं द्विजं निवारयितुकामः उपायमचिन्तयत् ।

ततः शक्रस्तं दर्शयन् गङ्गायाः बालुकाः उद्धृत्य उद्धृत्य
सवेगं वहति जले अचिपत् । स वारं वारं बालुकाः समादाय
सवेगे गङ्गाप्रवाहे अपातयत् एवं कुर्वतः शक्रस्य घटिकापुग्मं
व्यतीतम् । तपोदत्तः तपसि स्थितः तं तथाकुर्वन्तं सकौतुकमपश्यत् ।
स तस्य कार्यं निरर्थकमिव मत्वा मुक्कमौनः सविस्मयः समुपेत्य
द्विजरूपधरं देवाधिपमपृच्छत्—‘अहो ! द्विजराज ! किमिदं
करोषि निरर्थकम् ?’ द्विजाकृतिः शक्रो न किमप्यवदत् । ततः
सनिर्वन्धं तेन पृष्टः सः ‘लोकानां तारणाय गङ्गायाः सेतुं बध्नामि’
इत्यवादीत् । ततो विहस्य तपोदत्तोऽब्रवीत्—रे मूर्ख ! कथमाभिः
गङ्गायाः ओषधार्याभिः बालुकाभिः सेतुः बद्धुं शक्यः, निरर्थकं
त्वं करोषि श्रमम्’ ।

इति श्रुत्वा द्विजरूपधरः शक्रस्तं तपोदत्तमकथ-
यत्—हे तपस्विन् ! यदि बालुकाभिः सेतुः बद्धुमशक्यः,
तर्हि विना पठनं विना श्रुतं च विद्यासिद्धिरपि न सुशक्या
इति जानीहि । कथं त्वमिदानीमसम्भवं सम्भवं कामयसे
तपोभिः ? इदं तेऽरण्यरोदनम् । एवं यदि भवेत्, तर्हि न
कोऽपि स्वाध्यायश्रमं कुर्यात् ।

इयं शशविपाण्येञ्जा व्योम्नि वा चित्रकल्पना ।

अनक्षरो लिपिन्यासो यद् विद्याऽध्ययनं विना ॥

बालकृष्णस्य कन्दुकम्

एकदा सन्ध्याकाले माता यशोदा स्वस्य आत्मनं श्रीबालकृष्णं लोलयन्ती रमयाम्भुव । तदा चन्द्रमाः परमया शोभया कौवेरीं दिशं विमृष्यांचकार । बालः श्रीकृष्णः मातुः अङ्गात् अवतीर्य अङ्गणे रन्तुं प्रारेमे । नातिदूरे तिष्ठन्ती माता रममाणं पुत्रम् अपश्यत् ।

तदा बालः श्रीकृष्णः कन्दुकम् इव वर्तुलं गगने भ्राजमानं चन्द्रमसं ददर्श । स तं क्रीडनकं मन्यमानः इव हस्तौ प्रसार्य ग्रहीतुं चक्रे । स चन्द्रमसा क्रीडनकेन क्रीडां कर्तुम् ऐच्छत् । स रोदितुं प्रारेमे ।

माता यशोदा सुतम् अङ्गे निधाय प्रोवाच—‘वत्स ! बालकृष्ण ! तत् क्रीडनकं नास्ति, स चन्द्रमाः अस्ति । स बहुदूरे गगने प्रकाशते । न वयं तं ग्रहीतुं शक्नुमः । अहं ते शोभनानि क्रीडनकानि आनेष्ये,’ इति । ततः माता यशोदा बहूनि क्रीडनकानि आनिनाय । परन्तु बालकृष्णः—‘न मह्यमिमानि क्रीडनकानि रोचन्ते,’ इत्युक्त्वा प्रत्याचरन्ती, प्रारेमे च पुनः उच्चैः स्वरेण रोदितुम् । न सा तं सन्तोषुः शशाक ।

किं कर्तव्यमिदं विमूढा आसीत् वराकी माता । न सा सुतस्य तोषाय कमपि उपायं विवेद । बालकृष्णस्य रोदनं श्रुत्वा बह्वयः गोपवधूयः समागच्छन् । सर्वा अपि ता बालकृष्णस्य रञ्जनाय

प्रयेतिरे, न कापि संकलीषायां वभुव । तदां एका वृद्धा गोपमाता
 आगत्य वभाषे—‘ अहं बालकृष्णं तोष्टुं जानामि ’ इत्युक्त्वा सा
 बालस्य श्रीकृष्णस्य हस्तयोः दर्पणं ग्राहयामास, आह च—‘ पश्य
 वत्स ! अयं बालचन्द्रः तव हस्ते वर्तते, इदानीम् अनेन रमस्व ’
 इति । तदा श्रीबालकृष्णः दर्पणं हस्ताभ्यां गृहीत्वा तत्र प्रति-
 विम्बितेन चन्द्रेण रेमे । ततस्ता गायन्ति स्म—

हे कृष्ण ! नारायण ! वासुदेव !

गोविन्द ! वैकुण्ठ ! मुकुन्द ! विष्णो !

हे पूर्णकाम ! अभिराम ! अनन्त ! खेल

दिव्येन तेन विधुना सुरकन्दुकेन ॥

परानुकारी खरः

पुरा वाराणस्यां सहस्रगुप्तो नाम वैश्यः आसीत् । तस्य
 गृहे गर्दभः वृषभश्च पालितौ अभवताम् । पशू तौ वैश्यस्य तस्य
 भारान् व्यवहताम् । एकस्मिन् दिने ॥ वैश्यः गर्दभे तूलम्,
 वृषभे लवणस्य गोणीं च निधाय दृष्ट्वा प्रातिष्ठत् । मार्गे काचिद्
 गिरिणदी समीगच्छत् । तभ्यां गार्धं जलमभवत् । ताम्रुत्तर्तुम्
 उच्चावचेन मार्गेण गच्छतां तेषां महान् प्रपातः अजायत ।
 मार्गेण श्रान्तः वृषभः जलेऽपतत् । जलस्य धारया लवणमद्रवत् ।

तेन वृषमस्य भारः न्यूनोऽभवत् । स उत्थाय लघुभिः पदैः
सुखेनागच्छत् ।

इति वीक्ष्य खरोऽपि भारं लघूकतुं दत्ते स्म । सोऽप्या-
त्मानं जलेऽपातयत् । तद् वीक्ष्य वैश्यः क्रुद्धोऽजायत । स दृढेन
दण्डेन खरमताडयत् । तूलस्य भारश्चापि जलं धृत्वा परां गुरुतां
गच्छति स्म । खरः परमेष्ठापि कष्टेन तं वोढुं नापारयत् ।
वैश्यस्तं वारं वारमताडयत् । ततो मूढः स गर्दभः स्वस्य दुर्बुद्धिं
निन्दन् परं पश्चात्तापमकरोत् । अत उच्यते--

परानुकारं यो मूढः कुरुते दृष्ट्वा परोदयम् ।

स भवत्युपहासाय भारवाही खरो यथा ॥

पुनर्मूर्षिका

पुरा दण्डके बने तपोधनो नाम मुनिः आसीत् । स एकदा
काकस्य मुखात् पतितां मूर्षिकाम् अपश्यत् । दयालुः स तापसः
आहारं पानीयं च दत्त्वा ताम् अपालयत् । ततः स तां काकादिभ्यः
यातुकैभ्यः जन्तुभ्यः अरचन् । अन्यदा आश्रमे स्वैरं भ्रमन्तीं
तां मूर्षिकां दृष्ट्वा विडाली हन्तुम् अन्वधावत् । ततः स अपि
तपःश्रभावेण तां मूर्षिकामाव वलिष्ठां विडालीम् अकरोत् ।
विडाली तां कदाचित् सारमेयः हन्तुम् अन्वधावत् । ततः

कृपालुः स साधुः विडालीं तां पीनां हृष्टां सारमेयीम् अकरोत् ।
 सारमेयी तु सा वनचरेभ्यः व्याघ्रेभ्यः भयम् अन्वभवत् ।
 सिद्धः स पुरुषः तामपि पुनः व्याघ्रीमकरोत् । व्याघ्री तु सा
 जातिजातेन दोषेण तमेव मुनिं व्यापाद्य भक्षयितुम् ऐच्छत् । मुनिः
 अपि तस्याः अमिप्रायं ज्ञात्वा अक्रुद्धः 'एव ' त्वं पुनर्मूषिका
 भव ' इति ताम् अशपत् । क्षणाद् एव भयङ्करा सा व्याघ्री
 पुनर्मूषिका भूत्वा जातेः स्वभावेन विलम् अविशत् । अतः
 उच्यते--

यः स्वभावो हि यस्यास्ति स नित्यं दुरतिक्रमः ।

व्याघ्री स्वभावदोषेण पुनर्मूषिकतां गता ॥

रामायणी कथा

१. आसीत् पुरा अयोध्यायां महाराजो दशरथः । तस्य
 कौशल्या कैकेयी सुमित्रा चेति तिस्रो भार्या आसन् । ताम्यः
 तस्य चत्वारः पुत्राः अभवन् । कौशल्यायाः रामः, कैकेय्याः
 भरतः, लक्ष्मण-शत्रुघ्नौ च सुमित्रायाः सुतौ आस्ताम् ।

२. ते राजकुमाराः गुरोः वशिष्ठात् सर्वाणि शास्त्राणि अपठन्,
 विश्वामित्रात् च शस्त्रविद्याम् । कृतविद्यास्ते सुशीलाः विनीताः
 लोकप्रियाश्चासन् । तै मातापित्रोः भक्ताः गुरुणामाज्ञाकराः

प्रजायाः स्नेहभाजनारच अभवन् । तेषु रामः परमः पितुः
महः आसीत् ।

‘एकदा’ रामलक्ष्मणौ विश्वामित्रेण सह तस्याश्रम-
मगच्छताम् । स मुनिभिः साकं यज्ञमकरोत् । तत्र राजकुमारौ तौ
यागस्य विघातकान् राक्षसान् अहताम्, अरक्षतां च ऋषीन् ।
ततस्तौ मुनिभिः सार्धं जनकपुरमगच्छताम् । तत्र जनकस्य
आत्मजायाः सीतायाः स्वयंवरोऽभवत् । रामस्तत्र शिवस्य
पिनाकं भङ्क्त्वा सीतां पर्यणयत् । अन्येषामपि तस्य भ्रातॄणां
तत्रैव विवाहाः अभवन् । ततो महाराजः दशरथो रामाय राज्यं
दातुमैच्छत् । सर्वेऽपि तदा राज्याभिषेकस्य संभाराः कल्पिता
आसन् । एतस्मिन्नन्तरे मन्थरा नाम दासी कैकेयीम्, ‘रामे
भूपतौ तव सुतो दासो भविष्यति, न तदा त्वां कोऽपि राज-
मातरं कथयिष्यति’ इत्युपाजपत् । कैकेयी च नृपमुपजप्य भरताय
राज्यं रामाय वनवासं च दातुं हठमकरोत् ।

राजा रामाय वनवासमददात् । पितुः आदेशेन रामः सीता
च वनमगच्छताम् । लक्ष्मणोऽपि तौ अन्वगच्छत् । वने राक्षसानां
राजा रावणः सीतामहरत् । रामोऽपि बालिनं हत्वा सुग्रीवेण
सह मैत्रीमकरोत् । स तस्य साहाय्येन महत्या वानराणां सेनया
रावणस्य राजधानीं लङ्कां समाक्रमत् । ततो रामरावणौ घोरम्
अयुध्यताम् । जनाः ‘रामरावणयोर्षुद्धं रामरावणयोरिव’ इत्य-
कथयन् । रामः सर्वं रोक्षसकुलमहन् । रावणस्यानुजो विभीषणस्तु
युद्धात् प्रागेव रामं शरणमगच्छत् । स तं लङ्कापतिं कृत्वा

सीतामादाय सपरिकरोऽयोध्यां प्रत्यगच्छत् । तत्र राजासने
 आस्थाय चिरं प्रजामशासत् । स लोकाराधने तत्परः आसीत् ।
 तस्य राज्ये लाक्षाः समृद्धाः सुरक्षिताः सुखिनश्चासन् । रामचन्द्रो
 लोकमर्यादामरक्षत् । तं जनाः मर्यादा-पुरुषोत्तममाहुः ।

वन्दामहे महेशानचण्डकोदण्डखण्डनम् ।

जानकीहृदयानन्दचन्दनं रघुनन्दनम् ॥

पापाय परपीडनम्

पुरा कोऽपि नृपतिरासीत् । नगराद् बहिः तस्य उद्यान-
 मासीत् । उद्यानस्य समीपे एव कृपाणस्य कस्यापि सस्यपूर्णं
 क्षेत्रमासीत् । उद्याने विविधा खगा आसन् । ते वृक्षेषु कृत-
 कुलायाः सुखेनावसन् । कृपाणः सर्वं दिनं महता श्रमेण क्षेत्रे
 कार्यमकरोत् । यदा यदा हि तस्य सस्यानि परिपाकमवाप्नुवन्
 तदा तदैव ते उद्यानवासिनः विहंगाः सर्वमन्नं खादन्ति स्म ।

इत्थं च खगैः आयासितः स कृपाण उपायमचिन्तयत् ।
 स तेषां काक-कीर-कपोतादीनां बन्धनाय तत्र जालमतनोत् ।

दैवात् कश्चित् चिन्तलः कपोतमनुधावन् तत्र जाले अपतत् ।
 ततः स तस्माज् जालाद् आत्मानं मोक्तुं महता बलेन प्रयत्न-
 मकरोत्, परन्तु सर्वेऽपि तस्य उपाया विफला आसन् । स पाशे
 बद्धः पश्चात्तापं कुर्वन् पापानामिदं फलमिति अचिन्तयत् ।

नातिदूरे एव क्षेत्रकर्षणप्रसक्तः कृपाणस्तं चिन्लं तत्र पाशे पतितमपश्यत् । स आगत्य तं चिन्लमगृह्णात्, अभवच्च उद्यतः क्षुरिकया तं हन्तुम् ।

प्राणपरीप्सुः चिल्लः सकरुणं तं प्रार्थयत् । भोः क्षेत्रपते ! प्राणदानं देहि मह्यम् । दयस्व मयि, न मया तव कोऽपि अपराधः कृतः । अहं कपोतमनुगच्छन् अस्मिन् जालेऽपतम् । नाहं कदापि तव क्षेत्रे जायमानं धान्यं खादामि । अन्ये खगा अन्नादाः सन्ति । अहमस्मि मांसभोजी । काकाः कीराः पोताश्च मे भोजनम् । सुञ्च माम् । नाहं कदापि पुनस्तव क्षेत्रं प्रवेक्ष्यामि इति शपथं ब्रवीमि ।

कृपक आह—भद्रमुत्त ! यथा त्वया न मम किमपि अपराद्धम्, तथैव शुक्रैः वायसैः पारावर्तश्चापि न ते किमप्यपराद्धम्, तांस्त्वं खादसि निरपराधान्, इति निरपराधमपि अहं त्वां हन्मि ' इति वदन् स क्षुरिकया तस्य शिरोऽञ्छिनत् । तत्रैव वने कृतोटजः कश्चित्पापसः सर्वमिदं समीक्ष्य, ' पापाय परपीडनम् ' इति ऊर्ध्वबाहुरवधीत्—

अष्टादशपुगाणेषु व्यासस्य वचनद्वयम् ।

परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम् ॥

मातृभक्ताः अजापुत्राः

कस्मिंश्चिद् वने काचित् छागी अवात्सीत् । सा पर्वतस्य गह्वरे गेहम् अकार्षीत् । सा शावकान् सुपुवे । सा नित्यं चरितुं

वनं जगाम । एकस्मिन् दिने वनं गच्छन्ती सा पोतान् आदिदेश-
 'रे वत्साः ! द्वारमर्गलेन पिधायान्तर्गृहं तिष्ठत । अहं साय-
 मागमिष्यामि । तदैव समाहूता अपावृणुत द्वारम् । ममानुपस्थितौ
 यदि कश्चिद् अपरिचितः समागच्छेत्, न तस्य कथनेन गृहमपा-
 वृतद्वारं कुरुत । कदाचित् करिचद् धूर्तः छलं कुर्यादिति हेतोः ।

तत्रैव नातिदूरे तमालस्य लतायां करिचद् वृकः आत्मानं
 निगूहमानोऽभवत् । स सर्वमजायाः स्वपुत्रेभ्य उपदेशममृणोत् ।
 ततो गतायां चाजायां सा वृकः कन्दराद्वारमुपसृत्य कृत्रिमेण
 स्वरेण छागीपोतान् आर्क्ष्याञ्चकार—' पुत्रकाः ! उद्घाटयत
 द्वारम् ' इत्यवादीच । अजायाः शिशवः चतुरा आसन् । ते पुनः
 गवाक्षमुखेन बहिश्चरन्तं वृकं ददृशुः, अवजग्मुश्च वृकस्य कपट-
 रूपम् । ततस्ते तं वृकमवादिषुः, अपेहि रे घातुक ! कपटेन
 त्वमजेव शब्दायसे, परन्तु आकारेण तु साक्षात् कालकरालः
 व्यापाद्य भक्षकः वृकः एव । न वयं जातु द्वारमुद्घाटयिष्यामः ।
 पलायस्व त्वमितो वनम्, अन्यथा ते कुशलं नास्ति ।

इत्थं च ये बालकाः अजायाः शावकाः इव मातापित्रोः
 गुगोश्च कथनमनुपालयन्ति, ते चिरं जीवन्तो लोके भद्राणि
 पश्यन्ति । अत्रेदं सुभाषितम्—

मातापित्रोर्गुरूणां वा ह्यदेशं पालयन्ति ये ।

दुःखमुत्तीर्य ते बाला जीवन्ति सुखपूर्वकम् ॥

गत १४ वर्षों से प्रकाशित अपने क्षेत्र का अद्वितीय
संस्कृतमासिकपत्र

संस्कृत को सरल, सुलभ, सर्वग्राह्य बनाने के लिए

बालसंस्कृतम्

—आपके भारतीयत्व का पुष्ट प्रमाण होगा।

—प्रारम्भिक संस्कृत छात्रों की कठिनाइयों को दूर करेगा।

—आपको हठात् संस्कृतानुरागी बनाएगा।

—सभी भारतीय भाषाओं को जोड़ने वाली कड़ी होगा।

—भारतीय संस्कृति और सभ्यता को मानने रखेगा।

—आपके व्यवहार ज्ञान की वृद्धि में सहायक
होगा।

—आपको संस्कृत की सरलता और भद्रता
का परिचय देगा।

आज ही ग्राहक बनिए !

वार्षिकशुल्क पाँच रुपए !

प्राप्ति स्थानम्—

बालसंस्कृत कार्यालयः

आगरा रोड, घाटकोपर, वम्बई-७७

दिल्ली शाखा—

२०, फोटला रोड, नई दिल्ली-१

अस्माकं प्रकाशनानि

एकस्य प्रतेः मूल्यम्

रु० न.पै.

संस्कृतव्याहारः	भागाः १—५	०.७५
सप्त विमक्तयः		०.७५
पञ्च सन्धयः		०.७५
संस्कृतप्रवेशिका	भागाः १—३	०.७५
पालनीतिकथाः	भागाः १—८	०.६३
संस्कृतसोपानम्	भागाः १—३	१.२५
प्रदेलिकाशतकम्		०.५०
समाप्ताः		०.५०
संभाषा	भागाः १—५	०.६२
संभाषा English	भागाः १—५	०.६२
लौकिकन्यायरत्नमञ्जूषा		२.२५
संस्कृतप्रबन्धचन्द्रिका	भागाः १—३	१.२५
सुन्दरं संस्कृतम्	भागाः १—३	०.७५
भारतीयाः महापुरुषाः		१.२५
कुमारसंमयम्	(संक्षिप्तगद्यम्)	०.७५
रघुवंशम्	(संक्षिप्तगद्यम्)	०.७५
बालरामायणम्		०.७५
लघुनिबन्धावली		१.००
संस्कृतवर्णमाला		१.००
कदन्ताः		०.५०
शालेयसुभाषितानि		०.६२

प्राप्ति स्थानम्—

बालसंस्कृतकार्यालयः

आगरा रोड, घाटकोपर, बम्बई-७७

दिल्ली शाखा—

८०, कोटला रोड, नई दिल्ली-१

कथानां क्रमः

१. चिकित्थना शृगाली	१
२. मूर्खः शृगालः	२
३. खलः फेरुः	४
४. स्वाधीन्यं परमं सुखम्	६
५. इतो भ्रष्टास्ततो भ्रष्टाः	६
६. चौरः साधुतां प्राप्तः	१२
७. दुष्करो लोकपरितोषः	१५
८. सिंहमूपकयोर्मैत्री	१७
९. मनस्वी मृगनन्दनः	२०
१०. दुर्जनेन समं सख्यं न कुर्यात्	२२
११. न तु पुष्टयिपुष्टयोः	२५
१२. कुशलः काकः	२७
१३. भेदः कार्यविनाशाय	२६
१४. पापस्य हेतुर्लोभः	३१

पुस्तकस्यास्य सर्वेऽधिकाराः स्वाधीनाः सन्ति

द्वितीयं मुद्रणम्]

[१ मई ख्रिष्टाब्दाः १९६३]

प्रकाशकः—

वैद्यः—रामस्वरूपशास्त्री

बालसंस्कृतं कार्यालयः, आगरा रोड, घाटकोपर, बम्बई-७७

मुद्रकः—

सार्वदेशिकप्रेस, दरियागंज, दिल्ली-७

बालनीतिकथा

चतुर्थो भागः

विकत्यना शृगाली

कदाचित् सिंही शृगाली च वने भ्रमन्त्यौ मिलितौ ।
कथाप्रसङ्गेन ताम्याम् 'पशुषु का जातिर्वहुप्रसवा' इति
वस्तुपन्यस्तम् । एतस्मिन्नन्तरे जम्बुकी सिंहीमश्रावयत्—
'प्रसूतिविषये काऽन्या पशुजातिः शक्नोति शृगाल्याः षोडशी-
मपि कलां स्पृष्टुम्' । पुनः साह—प्रतिवत्सरं यद्यपि नाधिक-
वारं तथाप्येकवारं तु वयं प्रसूमहे एव । परन्तु काश्चन
वन्त्याः पशुजातयः ईदृशोऽपि सन्ति, या अखिलेपि जीविते
सकृदेव प्रसुवते, तदाप्येकमेवापत्यम् । एतेनापि च ताः
प्रायो नासिकामुन्नमय्य पराः विगणयन्ति व्यर्थमर्थित्यः ।

इत्थं शृगालीवचनं निशम्य सिंही मनस्यचिन्तयत्—
'अहो ! क्षुद्रा जम्बुकीयं मामुपलक्ष्य सोपालम्भं व्रवीति'
इति । ततः सा तामाह—'अये ! जानामि, यूयं बहुप्रसवा
इति वस्तुगत्या सत्यम् । किन्तु चेत्सि त्वम्, कीदृशा नाम
शायका युष्माकम् ? ननु शृगाला एव न सन्ति ते ? सारमेयानां
सजातयः ?'

वयं तु सकृदेव जनयामः । परं पश्यसि ? सिंहाः सन्ति
प्रसूतयो नः । ते खलु पशूनां पतयः सन्ति । वयं च सिंहानां
मातरः स्मः । इति सिंहस्य नाममात्रेणैव भीता जम्बुकी
पलाय्य विलमविशत् । इत्थं च मूर्खा यावद् विदुषां प्रभावं
न जानन्ति तावदात्मानं स्तुवन्ति, विज्ञातप्रभावास्तु ते लज्जन्ते
स्वयम् । इदमत्र कवयो भाषन्ते—

आत्मनस्तुङ्गतामुष्टावद् भूयः प्रशंसते ।
तालस्य तलं यावन्न स गच्छति पामरः ॥

मूर्खः शृगालः

एकस्मिन् अरण्ये कश्चित् मधुरप्रियः शृगालः निवसति ।
स आत्मानं शुद्धिमन्तं मन्यते । तस्य मित्राणि तं दक्षं वदन्ति ।
स नित्यमिच्छेत्रं गत्वा इच्छन् खादति । एकस्मिन् दिने स
प्रातरेव क्षेत्रं गच्छति । यावत् स क्षेत्रे पदं निदधाति तावदेव स
मधुकरीणां चपालं पश्यति । स मधूलिकानां क्षेत्रं न परिचि-
नोति । अतः कण्टकितं पनसस्य फलमिव इक्षुकाण्डस्य तस्य
पर्यन्ते लम्बमानं तद् 'इक्षोः फलम्' इति मन्यते ।

चपालं दृष्ट्वा सोऽतिप्रसन्नो भवति, कथयति च
अहो ! मेऽनुकूलं दैवम् । लोकेषु सुदुर्लभम्, इक्षोः फलं मयाद्य-
लब्धम् । अचिन्त्यमुपनतमिदम्, प्रसादचिह्नं खलु मनो-

रथावाप्तेः । अद्य शुभं भविष्यति । अतिसुन्दरं फलमिदम्, न बाने किंभूतं भवेत् एतस्य माधुर्यम् ।

इति विचार्य स फलं ग्रहीतुं यावच् चपालम् उपसर्पति तत्र देव मधुकरीभिः दष्टः स पश्चात् पादयोः पतति । पुनश्च पीडाभिभूतः स कथंचिद् उत्थाय प्राणान् आदाय पलायते । मधुमक्षिकाः तस्य पश्चाद् घावन्ते । अतः परं नात्र आगमिष्यामि, इति स शपथानां शतं करोति, स देवात् प्राणत्राखं प्रार्थयति— हा देव ! ग्राहि माम्, हा देव ! रक्ष माम् इति ।

इत्थं च सुदूरं पलायमानं शृगालं वीक्ष्य मक्षिका निवर्तन्ते । शृगालस्य विपत्तिः दलति । स वृक्षस्य तले तिष्ठति । ‘अहो ! लब्धाः प्राणाः’ इति स उच्छ्वसति ।

ततश्च स मनसि तर्कयते—अहं नित्यं क्षेत्रं गच्छामि न कदापि किमपि घटते, अद्य तु अघटनीयं घटितम्, कुतः अयं विपत्तेः पर्वतः आपतितः । किन्तु इक्षोः फलं खादितुं कामनया इयं विपद् आयाति । नाहं पुनः फलमिदं खादितुं कामये ।

दिनानि प्रयान्ति । सप्ताहाः निःसरन्ति । मासाः अतिगच्छन्ति । शृगालमित्रस्य देहाद् दंशाघाताः नश्यन्ति, शोथश्च विलीयते । स पुनः क्षेत्रस्य मध्यात् प्रचरति, पश्यति च चपालम्, ‘इदम् इक्षोः फलम्’ इति मन्यमानः । ननु फले तत्र कीटाः सन्ति । ते दंशवन्तः सन्ति । ते एव दशन्ति । प्रथमं

तान् दूरीकुर्याम्, पुनश्च खादेयं फलम् । न तदा कापि बाधा भवेद् इति च आलोचयति ।

अहो ! इक्षुकाण्डस्य माधुर्यम् । तस्य फलं तु किंभूतं मधुरं भवेद्, इति स चारं वारं स्मरति । तस्य मुखे मधुरं पानीयमायाति । स छत्रकस्य समीपं गच्छति । स दूरादेव यष्टिकया छत्रं स्पृशति । सहसा मधुकरीणां संघः तमाक्रमति । क्रुद्धाभिः ताभिः संदष्टः स मृतकल्पः संजायते । तस्य देहः शोथमासाद्य कन्दुकः इव वर्तुलः संजायते । स रुग्णो भवति ।

बहुभिः मासैः स पुनः स्वस्थो भवति । न कदापि स तस्य क्षेत्रस्य समीपतः प्रयाति । स तस्मात् क्षेत्राद् विभेति । न स कदापि इक्षुफलस्य दर्शनमपि कामयते । स पुनः वृद्धः संजायते । पुत्रेषु पौत्रेषु च वर्तमानः सः—योऽसंस्तुतं चिन्तयति, तस्य महत्यः विपदः समायान्ति इति च उपदिशति । स बहुधा पठति पद्यमिदम्—

यः संस्तुतं परित्यज्याऽसंस्तुतेषु प्रवर्तते ।

शृगालस्येव विपदः तस्य सन्ति पदे पदे ॥

खलः फेरुः

कस्मिंश्चित् अरण्ये कोऽपि फेरुः अवसत् । स एकदा वने भ्रमन् कस्मिंश्चित् कूपे अपतत् । कूपे प्रभूतं जलं नासीत्, तथापि शीतार्तः स मृतकल्पोऽभवत् । कूपान् निःसर्तुं स परमं प्रयत्नमकरोत् । स पुनः पुनः उच्चैः उदपतत्, स वारं वारमकूदत् । तथापि स कूपाद् बहिः निःसर्तुं नापारयत् । ततः स 'मरिष्यामि' इति पुनः पुनः मनसि अचिन्तयत् । न स तत्र कमपि रत्नं नापि चोपायं लभते स्म । स जीवनान् निराशोऽभवत् ।

अस्मिन्नन्तरे कश्चित् पिपासुः छागः तत्र कूपे जलं पातुं समागच्छत् । कूपे तस्मिन् सोपानानि नासन् । स कूपस्य तटेऽतिष्ठत् । स कूपेऽपरयत् । तत्र स फेरुं वीक्ष्य साक्षर्य-मवादीत्— किं भो मित्र । वर्तते ते कुशलम् ? कियन्मानं वर्तते तत्र जलम् ? इति श्रुत्वा फेरुरकथयत्— न मेतव्यं मित्र । केवलं जानुदधनं वर्तते जलम् । परं शीतलं स्वच्छं मधुरं च । अहमत्र स्वैरमवगाहनसुखमनुभवामि । त्वमपि पिपासुरिव लक्ष्यसे । किं नागत्य मया सह शीतलस्य जल-स्यावगाहनं पानं च कृत्वा सुखस्य भागभाग् भवसि ? आगच्छ, स्वागतं ते करोमि, सजनोऽसि त्वम्, मित्रं च । स्वन्योऽपि ते समागमः मम सुखाय भविष्यति । सख्यं सर्वा साप्तपदीनमुच्यते ।

इत्थं च मधुरमुखस्य पापाणहृदयस्य तस्य फेरोः वचनानि
श्रुत्वा छागः कूपेऽवातरत् । सत्वरं स फेरुः तस्य पृष्ठमारुह्य
कूपाद् बहिर्भूत्वा सस्मितं छागस्य धन्यवादं व्याहृत्य लघुभिः
पदैः वनमविशत् ।

एवं चेह स्वार्थबुद्धयो दुर्जनाः सरलहृदयान् सज्जनान्
वञ्चयन्ति । अत एव ते दूरादेव वर्जनीयाः सन्ति । इदमत्र
युज्यते वक्तुम्—

यथा परोपकारेषु नित्यं जागर्ति सज्जनः ।

तथा परापकारेषु जागर्ति सततं खलः ॥

स्वाधीन्यं परमं सुखम्

आसीद् गान्धारेषु वैदेहो नाम कश्चित् पीतवर्णिकः । स
विदेशेषु वाणिज्यमकरोत् । स भारताद् बहूनि वस्तूनि क्रीत्वा
सुदूरं पारे समुद्रमनयत् । तत्र च तानि विक्रीय स विपुलं
धनमार्जयत् ।

कदाचित् स भारतात् शुक्रमेकं क्रीत्वा स्वदेशमनयत् ।
स तं सौवर्णे पञ्जरे बद्ध्वाऽपालयत् । स तं विविधानि
फलानि स्वादूनि द्विदलानि चाशयत् । सर्वोऽपि परिजनः
तं प्रेम्णाऽपरयत् । तथापि कीरः स नित्यं म्लानमूलोऽभवत् ।

शुकः स व्यापारिणमपृच्छत्— 'स्वामिन् ! किं प्रापितो भवता मम संदेशो मे सजातीयेभ्यः ?'

व्यापारी—नूनं प्रापितः । तत्र घृत्तं श्रुत्वा कथित् तव सम्बन्धी मूर्च्छितो भूत्वा भूमौ अयतत् । स पञ्चत्वमगच्छत् ।

इत्थं च वैदेहस्य यचः श्रुत्वा स शुकः नेत्रे निमील्य शोकेन विषण्णवदनोऽजायत । ततो मूर्च्छां गतः सः पञ्जराजिरेऽपतत् । तदा वणिक् पालितस्य शुकस्य मृत्यौ क्षणमशोचीत् । ततः स तं मृतं मत्वा पञ्जराद् बाहिः दूरमपातयत् ।

पञ्जरान्मुक्तः शुकः सत्वरमुद्दहीय समीपस्थस्य घृत्तस्य शाखामविशत् । परमं विस्मितो वणिक्— किमिदं भोः ! इति तं पक्षिणं पर्यवोचत् । ततः स कीरः प्रत्यवादीत्— 'हे स्वामिन् ! पराधीनेन न जीवितव्यम्, यदि च स्वाधीन्यं कामयसे तर्हि मृतवत्पञ्जरे पत, जनः त्वां मृतं मत्वा पञ्जरबन्धाद् बाहिः चेप्स्याति, तदा त्वं स्वतन्त्रो भविष्यसि ।' इति तस्य घृत्तस्य मम सम्बन्धिनः मदर्थे संकेतः आसीत् । इदानीमहं स्वाधीनोऽस्मि इत्युक्त्वा न शुकः आकाशमुदपतत् । संतो गगनादयं ध्वनिरभवत्—

घटं भिन्द्यात् पटं भिन्द्यात् कृपान् पर्वतरोहणम् ।

येन केन प्रकारेण स्वतन्त्रः पुरुषो भवेत् ॥

इतो भ्रष्टास्ततो भ्रष्टाः

एकदा खगाः भृगाश्च राजानं चेतुं सभामकुर्वन् । 'राज्ञो भावे के गुणाः, तस्याभावे च के दोषाः' इत्यस्मिन् विषये तैः सर्वैः स्वे स्वे विचारा उपस्थापिताः आसन् । ततो व्याघ्रः— 'सिंहोऽस्मात्तु बलवत्तरो वीरश्च अतः स पशूनामस्माकं राजा भवितुमर्हति' इत्यवादीत् । अन्येऽपि पशवः स्वैः स्वैः समर्थनैस्तमनुमुमुदिरे ।

पशूनां प्रस्तावोऽयं खगेभ्यो न रुढे । ते कमपि विहङ्गमेव राजानं कर्तुं चकमिरे । तदा कश्चित् तित्तिरः उपस्थाय सिंहस्य राजपदेऽवस्थानं विरुद्धे । स आह—भवतु नाम सिंहः पशुषु बलवत्तरो वीरो वा, परन्तु स भूमौ एव शौर्यं कर्तुं प्रभुः, न स गगने चरित्वा किमपि कर्तुं समर्थः । आकाशात्तु पामरोऽपि पक्षी तस्य शिरसि चञ्चुप्रहारं कृत्वा तमवज्ञातुं शक्नो भवति । न सोऽस्माकं राजा भवितुमर्हः । अस्माकं तु ॥ एव योग्यः यः पृथिव्यामाकाशेऽपि च समानं शौर्यं दर्शयित्वा सर्वथाऽस्मान् अनुशासने रक्षेत् । सर्वे पक्षिणस्तस्य कथनं समर्थयाञ्चकिरे ।

ततः कुलिङ्गः उत्थायावादीत्—'श्येनोऽस्माकं राजा भवितुमर्हति । स शकुन्तेषु बलिष्ठः, उड्डीनकलाविशारदश्च । स गगने भूमौ चापि स्वैः खरैः नखैः हिंस्रैः पशुभिः योद्धुं प्रभवति' । सर्वे विहंगाः कुलिङ्गस्य प्रस्तावं प्रशशंसिरे ।

पशवोऽस्मिन् प्रस्तावे, सन्तुष्टा नाभवन् । ततः तेषां खगानां मृगाणां च मिथो मतभेदाः समुद्भवन् ।

अस्मिन्नन्तरे जतूका एव तत्र तादृशा जन्तवोऽभवन्, ये स्वेषां खगत्वं मृगत्वं वा निश्चेतुमशक्ता आसन् । तेऽचिन्तयन्—
'अहो किन्तु वयं खगाः, मृगा वेति ? खगा इव वयं गगने चरामः, मृगाणां मातरः इव चास्माकं मातरोऽपि वत्सान् धापयन्तीति उभयोः नः साम्यम् ।'

अथ खगमृगाणां रणः प्रारंभे । रणे प्रथमं पशुभिः महत् शौर्यं दर्शितम् । ते खगान् गृहीत्वा निर्दयं प्रजहुः । अनेके आहताः, बहवो मृताः, अन्ये च युद्धस्थलं विहाय पलायिताश्च ।

जतूकास्तु पशूनां पक्षं विजयिनं वीक्ष्य, तेषां सेनापतिं सिंहं समुपेत्य प्रोचुः—'अहो यद्यपि वयं खे चरामः, तथापि न वयं खगानां सजातीयाः, यतोऽस्माकं वत्साः पशूनां वत्सा इव धयन्ति स्तनम्' इति । विजयिनः पशवः ह्यप्रपादिनस्तान् जतूकानपि स्वजातीयेषु समाहरन् । पराजिताः पक्षिणो मदतीं सभामकुर्वन् । मयूरः सभापतिरासीत्, शुकश्च मन्त्री । तत्र केकी सभापतिपदादूचे—'अहो ! सम्भावितानामस्माकं जीवितानामेव यः पराभवः, स तु मरणादपि दुःमहः । 'सम्भावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते' इति भगवदुक्तेः । किं कर्तव्यम्, धर गन्तव्यम्, कथं न जीवितव्यमस्माभिः ?' इति इत्थं सभापतेः विलपितं श्रुत्वा, प्रत्युत्पन्नमतिः शुकदेवप्रसादः ईषद्वयकन्धरो रस्तेन तुण्डेन प्रोपाच—'अहो ! जीपनि रगधेष्टं गरुडं कथमस्माकं

जातिः शोचेत् ? देवदेवस्य विष्णोः वाहनं स इदानीं सुरलोके
विराजते । अस्माभिः सर्वैः भगवान् विष्णुः प्रार्थनीयः । स
वैनतेयमस्माकं सेनापतिं विधाय नूनं नः साहाय्यं कारयिष्यति ।

ततः सर्वे पक्षिणः समेत्य द्युलोकं गता विष्णुमुपतस्थिरं—

सशंखचक्रं सकिरीटकुण्डलं

सपीतवस्त्रं सरसीरुहेक्षणम् ।

सहारवत्स्थलकौस्तुभत्रियं

नमामि विष्णुं शिरसा चतुर्भुजम् ॥

इत्थं च प्रार्थितः करुणाव्रणालयो भगवान् विष्णुस्तेषा-
मागमनप्रयोजनं पर्यपृच्छत् । ते च सर्वे स्वकीयं परामर्शं
विनिवेद्य भगवन्तं शरणं ययुः । तदा नारायणस्तेषां शरणा-
गतानां साहाय्यं कर्तुं गरुत्मन्तं प्रेषितवान् । सोऽपि सत्वर-
मेव भूमौ समागत्य खगानां सैन्यसचिवोऽभवत् ।

प्रारब्धं पुनर्षुद्धम् । खगाः सर्वारम्भेण युयुधिरे । ते
आकाशमार्गेण पशून् व्रजहुः । श्वेनः श्रोङ्गीनं विधाय
पञ्चाननस्य नेत्रमस्फोटयत् । चिह्नः करीन्द्रमन्धमकरोत् ।
काको हरिणमतोदीत् । गृध्रो व्याघ्रमवधीत् । ततो गरुडः
एकेनैवास्फालनेन सर्वानपि पशून् दुड्ढापयामास । बहवः पशवो
हताः । केचिन्मृताः, अन्ये च भीताः सन्तः रणभूमिं विहाय
प्रदुद्रुवुः । विजयः पक्षिणां पक्षे आसीत् । जत्कास्तेषां विजयं
दीक्ष्य तानुपेत्योचुः—‘अहो ! वयं पुष्पाकं सजातीयाः ।’

यद्यप्यस्माकं मातरः पशूनां मातर इव स्तनं पोषयन्ति, तथाऽपि वयं यूयमिव गगनचराः स्मः ।' परन्तु पक्षिणः तेषां वचनेषु विश्वासं न वबन्धुः । यतस्ते पूर्वं पशुभिर्मिलितान् तान् जानन्ति स्म । अचिराद् युद्धे खगा विजयिनो बभूवुः । रणो विरराम । ततो वैनतेयः खगानां मृगाणां च सन्धिं कारयामास । सर्व-सम्मत्या च सिंहः पशूनां गरुडश्च पक्षिणां राजानौ प्रबभूवतुः । सर्वे खगाः मृगाश्च वैरं प्रविहाय मित्रमावमनुप्रापुः । ते महान्त-मृत्सवमकुर्वन् । तत्र नृत्यं वादनं गानं हासाः विलासाश्चासन् । आसीत्तत्र भोजनगोष्ठी । जट्टकाः तस्यां सम्मिलितुं समागच्छन् । ते च तत्रोभाभ्यां पक्षाभ्यां तिरस्कृताः आसन् । न केऽपि तान् स्वजातीयान् मन्यन्ते स्म । ततः परचात्तपन्तो लजितारच कुत्रापि तमोमये देशे आत्मानं संगोपाय्याधःशिरसः तिष्ठन्ति दिवा मुखं न दर्शयन्तः । हन्त ! मृडास्ते पापस्य परिहाराय अद्यापि तपश्चरन्तीति मन्यामहे । कवयरचैवं कथयन्ति—

पापाः पात्यण्डनो धूर्ता ये च मित्रेषु मायिनः ।

इतो भ्रष्टास्ततो भ्रष्टास्तो लमन्तो दुरापदम् ॥

चौरः साधुतां प्राप्तः

आसीद् पुरा यागगम्या गदाधरभट्टो नाम विद्वान् । म धार्मिकः भगवद्भक्तधार्मीन् । तस्य गृहे एव पाठशाला आसीत् । बहुरशदाया विद्या अभ्यस्तुं तस्य गृहं ममागच्छन् ।

स सर्वानपि समागतान् शिष्यान् महता श्रमेण परमया प्रीत्या चापाठयत् । सर्वत्रिधा आसन् तस्य शिष्याः । धनिनोऽधनाः सुधियः कुधियश्च । स सर्वानपि तान् समानभावेन अपश्यत् । सर्वेऽपि छात्राः तस्य भक्ता अभवन्, गुरुसेवातत्पराश्च । धनवन्तो धनं दत्त्वा गुरुसेवामकुर्वन्, अधनाश्च शारीरिकश्रमेण तस्य सेवामकुर्वन् ।

गदाधरः महान् भक्तः आसीत् । अध्यापनानन्तरं स भगवतः भजनं सेवनं पूजनं चाकरोत् । तस्य गृहे भगवतः लघुमन्दिरमासीत् । तत्र बालकृष्णस्य मूर्तिरभवत् । तस्य भार्या अपि सदैव भगवतः सेवायां सहायिका संलग्ना चाभवत् । शिष्याः भक्ताश्चान्येऽपि लोका भगवतः सेवायां गदाधरभट्टस्य सहायका अभवन् । बहवो धनाढ्या धनराशीन् उपानयन् । तदा स भगवतो बृहन्मन्दिरं विशालं भवनं चाकारयत् । भगवतः कृपया स धन्योऽभवत् । भट्टस्तु साधुस्वभावः परमो दयालुः धनाढ्यः सन्नपि कामपि विक्रियां नागच्छत् । स सदैव विद्यार्थिनां दरिद्राणाम्, रुग्णानामन्धानाम्, पंगूनाम् अन्येषां च तत्पा-
विधानां दुर्विधानां सहायतामकरोत् ।

एकदा रात्रौ कश्चित् चौरः तस्य भवनमविशत् । स धनस्य षोडशीं बद्ध्वा नेतुमैच्छत् । परन्तु षोडशी बृहती भारवती चाभवत् । स तां स्कन्धेन उद्धर्तुं नापारयत्, शिरसि धत्तुं चापि न समर्थोऽभवत् ।

एतस्मिन्नन्तरे भक्तप्रवरो गदाधरो लघुशङ्कां कर्तुं शयनाद् उदतिष्ठत् । स तस्य चौरस्य कक्षां दक्षां वीक्ष्य दयाद्रचितोऽभवत्, अकथयच्च मधुरया वाचा—‘ हे मित्र ! अहं ते उत्थापयामि भारमिमम् । मा भैः, नय सुखेनेमम् । जानामि तव धनस्य परमावश्यकता वर्तते ’ इति ।

चौरः गृहस्वामिनं दृष्ट्वा पलायितुमैच्छत् । परन्तु भट्टस्य आश्वासनैः स कथंचित् वीतभयोऽभवत् । साधुस्वभावो भट्टमहाशयः तां पौडुलीकां तस्य शिरसि धारयित्वा—‘ क्षम्यतां मित्र ! कष्टम्, अस्मिन् निशीथे त्वमत्रागत्य परिश्रान्तोऽसीति । ’

चौरः लज्जितोऽजायत । स तां पौडुलीं नेतुं नैच्छत् । भट्टपादानामाग्रहेण स कथंचित् तामादाय स्वगृहमुपागच्छत् । तस्य हृदयं परिवर्तितमासीत् । स प्रातरेव तां पौडुलीं पुनः समादाय गदाधरस्य गृहं समागच्छत् । अपतच्च भट्टमहानुभावस्य चरणयोः । तस्य नेत्राभ्यामश्रुधाराऽवहत् । तस्य चित्तं शुद्धमभवत् । ततः परं च साधुचरित्रोऽभवत् । स श्रमेण जीवनवृत्तिं निरवहत् । स भगवतो भक्तोऽभवत् । साधूनां सङ्गेनासाधवोऽपि साधवः संजायन्ते, इति निदर्शनमिदम् । इदमत्र युज्यते वक्तुम्—

महाजनस्य संसर्गः कस्य नोन्नतिकारकः ।

गदाधरस्य सङ्गेन चौरः साधुत्वमागमत् ॥

दुष्करो लोकपरितोषः

अस्ति किल मालवेषु श्रीरामपुरं नाम ग्रामः । तत्र दृढकुम्भो नाम कुलालः प्रतिवसति स्म । तस्य रासभी पुंशावकमददात् । वर्षयुगलेन स रासभशिशुः यौवनमवाप्नोत् । स दृढः पीनो बोढा चाभवत् । परन्तु दुर्गतः कुलालः तं विक्रेतुमैच्छत् । एकस्मिन् दिने स तं गर्दभमादाय पुत्रेण सह विपणिं प्रातिष्ठत् । कुमारं सुकुमारं सुतं युवानं रासभं च पुरस्कृत्य यावत् स कुलालो नातिदूरमगच्छत्, तावदेव तं कश्चिन् मानुषोऽपश्यत् । सोऽवदत्—
अहो ! निर्युद्धिर्यं कुम्भकारः । यो मध्याह्ने इदानीं प्रचण्डे तपति भास्करे सन्तप्तपृथ्वी मार्गे पादचारी व्रजति, गर्दभं च स्वीक्रीयमनारोपितभारं नयति । अत एव—‘प्रोच्यमानः कुम्भकारो गर्दभं नारोहति’ इति लोकप्रवादः प्रवर्तते इति मन्ये ।

इदमाकर्ण्य कुलालः पुत्रं गर्दभस्य पृष्ठे समावेशयत् । ततो नातिदूरे एव खरस्य पृष्ठमारूढं पुत्रं पितरं चानुपानङ्ग्यां प्रादाम्यां प्रयान्तमवलोक्य कश्चिद् भद्रवेपो मानुषः—अरे ! शालावटो ! भृशं मूर्खोऽसि त्वम्, यस्य दृढः पिता दण्डं गृहीत्वा पङ्क्त्या याति, स त्वं पुत्रा खरमारूढः सर्गर्वः चरसि । विचारमूढोऽसि खलु । अथवा कलिकालस्य माहात्म्यमिदम् । न साम्प्रतं माता-पितरौ गुरुन् वा पूजयन्ति पुत्राः । अपन्थानं प्रयायिनः सन्तीदानीन्तना अन्यायहारिकाः सन्ततयः, इत्यवादीत् ।

एतच्छ्रुत्वा स वृद्धः पुत्रं खरपृष्ठाद् उत्तार्य स्वयमारूढोऽभवत् । ततो गच्छन्तस्तेऽपरं कंचन ग्रामं प्राप्नुवन् । तत्र जनाः कुमारं सुतं पद्भ्यां चलन्तं पितरं च खरपृष्ठस्थितं वीक्ष्य हसन्तः प्रावोचन्—‘अहो निष्करुणोऽयं कुलालः, यस्य मुकुमारः सुतः सन्तप्तबालुके पथि पद्भ्यां, चलति स्वयं स गर्दभयानेन याति । ‘मन्दबुद्धयो जायन्ते जग्ठाः’ इति नासत्यं कथयन्ति लोकाः ।

इत्थं च प्रजल्पतां भिन्नरुचीनां जनानां वचनेन लज्जितो वृद्धः पुत्रमपि गर्दभस्य पृष्ठे समावेशयत् । ततो रासभस्य पृष्ठमारूढौ द्वावपि तावन्यं कंचित् ग्रामं प्रापतुः । तत्र तथावस्थौ ताववलोक्य कश्चिन् नापितः—किं भोः प्रजापते ! तवायं स्वकीयो गर्दभः, अथवा अन्यस्य कस्यापि ? इति स्थविरमपृच्छत् । स तु सविस्मयोऽवदत्—अरे ! अत्रापि वर्तते सन्देहः ? मया पालितायाः रासभ्याः एष प्रसूतिः । अयं मया पोषितः आशैशवात्, कथमन्यदीयो भवितुमर्हति’ इति ।

इदमाकर्ण्य स नापितः पुनराह—अरे ! इत्थं यदि चेत्, तर्हि कथमेतं वराकं युगपदेव समारूढौ युवां मारयितुमिच्छतम् ? अयमधुना युवयोः भारेण मृतकल्पो जातः । तर्हि किं न वहतं स्वन्धाम्यामेनं किञ्चिद्दूरम् । एषोऽयं पञ्चत्वं प्रयाति । अनेन ने महती हानिः, प्राणिवधे दोषः, लोके उपहासश्च भविष्यति ।

इत्याकर्ण्य द्वावपि तौ गर्दभाद् अवतीर्य तस्य चरणान् रज्ज्वा बद्ध्वा, अन्तराले च वंशं विनिवेश्य, तं स्कन्धयोः

निधाय मार्गे समापतितायाः नद्याः सेतोः उपरिष्ठाद् गृहं प्रति-
निवर्तमानौ अभवताम् । तत्र तथा गर्दभं वहन्तौ तौ वीक्ष्य जनाः
सतालं जहसुः । तेषां च कोलाहलेन भीतः गर्दभः बलात् पश्चाद्
पादौ पातयन् किञ्चित् शिथिलबन्धो नद्यामपतत् । तौ अपि च
खरस्य रक्षार्थिनौ तदनु तत्र पतितौ कथमपि लोकैः त्रातौ गृहम-
गच्छताम् । तदा पश्चात्तपन् कुलालः पद्मिदमपाठीत्—

सर्वथा स्वहितमाचरणीयं किं करिष्यति जनो बहुजन्यः ।
विद्यते न खलु कश्चिदुपायः सर्वलोकपरितोषकरो यः ॥

सिंहमूपकयोर्मैत्री

कस्मिंश्चिद् वने कोऽपि सिंहः आसीत् । स दिवा गुहायां
शयानो निद्रामभजत्, रात्रौ च स वने भ्रमन् बहून् वनेचरान्
पशून् अमारयत् । वनेषु चरन् यदा स उच्चैः अगर्जत्, तदा
सर्वे पशवः पक्षिणश्च विरावान् कुर्वन्तः इतस्ततोऽघावन् । वन्याः
वारणाः व्याघ्राः वराहाः भल्लुकाः वृकाः गवयः हरिणाः महिपाः
जम्बुकाः भर्कटा अपि च तस्माद् भीता आसन् । स पशूनां राजा
अभवत् ।

एकदा ग्रीष्मे प्रचण्डे तपति भास्करे स सिंहः कस्यचिन्
महावृक्षस्य शीतलायां छायायां निद्राणोऽभवत् । वृक्षस्य मूले

मृपकाणां विलानि आसन् । कश्चिन् मृपकः विलान्निःसृत्य सिंहस्य कोमलेषु केशरेषु लीलयालुण्ठत् । तेन सिंहस्य निद्राभंगोऽभवत् । प्रबुद्धः सिंहः भीषणं गर्जनमकरोत् । मृपकःभयेन पलायितुमैच्छत् । परन्तु साध्यसेन शून्यपादः स पदमपि गन्तुं नाशक्नोत् । मृगेन्द्रो-
ऽग्रपादेन तमगृह्णात् । स तं हन्तुमुद्यतोऽभवत् ।

तदा स मृपकः कम्पमानेन क्षामेण स्वरेण मृगराजं प्रार्थयत्—हे मृगेन्द्र ! भवान् जांगलानां जीवानामस्माकं राजा । को न जानाति भवतः पराक्रमान् । सर्वे वनचराः पूजयन्ति भवन्तम् । अहमस्मि क्षुद्रो मृपकः कृतापराधश्च । क्षमतां कृपया ममापराधम्, मा वधीः माम्, निधत्तां मयि दयादृष्टिम् । कृपालवो भवन्ति महान्तः उदारचरिताश्च—

विकृतिं नैव गच्छन्ति क्षुद्रदोषेण साधवः ।

आवेष्टितं महासर्पैः चन्दनं न विपायते ॥

अथवा, अहमपि भवतः साहाय्यं जातु कर्तुं शक्नो भविष्यामि । इह दशानां परिवर्तनात्, 'शकटा नौषु, नावश्च शकटेषु' प्रयान्तीति जानन्त्येव तत्रभवन्तः ।

इत्थं च पञ्चाननो मृपकस्य वचनं निशम्य कदायं मम साहाय्यं कर्तुं शक्नो भविष्यतीति मन्दस्मितं विधाय तममुञ्चत् ।

सिंहेन मुक्तो मृपकः, प्रपलाय्य विलमविशत् । मृगपतिश्चापि पुनः निर्वाधं निद्रामुखमविशत् ।

बहूनि दिनानि व्यतिक्रान्तानि विस्मृतिपथमगच्छन् तयोः

मित्रतायाः कारणम् । एकस्मिन् प्रभाते आखेटिनः तं वनोद्देश-
मागच्छन् । ते सिंहस्य बन्धनाय जालमतन्वन् । सोऽपि चाजा-
नानः तस्मिन् जालेऽपतत् । स तत्र बद्धोऽभवत् । बलवत्तरोऽपि
मृगेन्द्रस्तं जालं भेत्तुं नापारयत् । क्रुद्धः स प्रोच्चैराक्रोशत् ।

तदा विलस्यो मृषकस्तस्याक्रोशं श्रुत्वा ग्रहिरागच्छत् ।
स पाशानिवद्धं मृगराजमपश्यत् । स झटित्येव तमुपेत्य प्रियं
वचनमवादीत्—भोः महाराज ! न मेतव्यं भवता । एषोऽस्मि
भावत्को दासो जालमिदं छेत्तुमुपस्थितः । अहं हि पाशादस्माद्
भवन्तं मोक्षयामि ।

इत्युक्त्वा स मृषकः तीक्ष्णतरैः स्वदन्तैः जालं छेत्तुं प्रारभत ।
स्वल्पैरेव क्षणैः स जालमकृन्तत् । सिंहो बन्धान्मुक्तोऽजायत ।
स तमभिनन्द्यावादीत्—उन्दुरश्रेष्ठ ! त्वं मम दुःखे साहाय्यकरोऽसि ।
त्वया मम प्राणा रक्षिताः । अद्य प्रभृति त्वं मे कारणमित्रमसि ।
प्रियतमोऽसि मे त्वम् । अहं तव कृतज्ञोऽस्मि । त्वां दृष्ट्वाऽहमा-
नन्दमनुभवामि । ततः स सिंहः पथमिदमपाठीत्—

मित्रं प्रीतिरसायनं नयनयोरानन्दनं चेतसः

यत्पात्रं सुखदुःखयोः सह भवेन्मित्रेण तद्दुर्लभम् ।

ये चान्ये सुहृदः समृद्धिसमये द्रव्याभिलाषाकुलाः

ते सर्वत्र मिलन्ति तत्त्वनिकपग्रावा तु तेषां विपत् ॥

मनस्वी मृगनन्दनः

आसीत् पुरा कोशलेषु ब्रह्मदत्तो नाम नृपतिः । स आखेट-
व्यसनी अजायत । स मृगयार्थं शुनां श्येनानां व्याधानां
मिल्लानां श्वपचानां हयानां रथानां च महतीं सेनामकरोत् ।
नगरवासिनो जना अपि मृगयां प्रस्थितं तमनुगच्छन्ति स्म ।
स नित्यं बहूनां वन्यपशूनां पविणां मत्स्यानां च महान्तं
संहारमकरोत् ।

आसीत् तदानीं नातिदूरे वाराणस्या मृगदावं नाम
महारण्यम् । यदिदानीं सारनाथः इति नाम्ना प्रसिद्धं तीर्थम् ।
तस्मिन् वने कौचित् सुखिनौ मृगदम्पती आस्ताम् । तयोः
नन्दनो नाम प्रसूतिः । पशुरपि स स्वेषां परेषां च नन्दनः
दयालुः धीरः बुद्धिमान् चाभवत् ।

द्र्याद्र्रचेताः स निरपराधिनां खगमृगमत्स्यानां तेषां नित्यं
संहारं वीक्ष्य घृणयार्द्रद्रवितचित्तो व्याकुलश्चोपायमचिन्तयत् ।
॥ वन्यानां पशूनां पविणां मृगाणां च सभामाहूतवान् ।
तत्र मिलितैः सर्वैरपि तैः नृपस्यान्याय्ये स्वे स्वे विचारा
उपायाथोपस्थापिताः । अन्ततश्च गत्वा 'अस्माकं मध्यान्
नित्यमेकेन पशुना खगेन च मांसार्थिनो राक्षः मृगव्याहेतोः
म्वयमेवोपस्थातव्यम् । येन सर्वेषामस्माकमेकपदे विनाशो न
सम्भवेत्' इति तैः निर्णीतम् ।

ततश्च तैः स प्रस्तावो दूतमुखेन नृपाग्रे उपस्थापितः ।
राजापि तम् 'उचितम्' इति स्वीकृत्य मृगयासंहाराद्
व्यरमत् ।

ततः प्रतिदिवसमेकः पशुः विहगश्च नृपस्य मन्दिरं
स्वयमुपातिष्ठताम् । तदा अन्ये च वन्याः पशवः पक्षिणश्च
मुखेनाजीवन् ।

बहूनि दिनानि व्यतीतानि । एकदा नन्दनस्य वारः
समायातः । स परमया प्रसन्नतया औदार्येण च राज्ञे आत्म-
समर्पणमकरोत् । तस्य मनस्वितया नृपः प्रभावितोऽभवत् । स
तं हन्तुं न शक्नोति स्म । स स्वस्य धनुषि शरसन्धाने कर्तुं
न प्रामवत् । तदा स नन्दनः—हे राजन् ! कस्मान् मां
त्वरितं न हन्ति भवान् ? अनया मम देहसम्पत्त्या परेषा-
मुपकारो मेऽभीष्टः । अन्यथापि नश्वरमिदं मे शरीरं नन्दयत्येव ।
कथमनेनाऽनित्येनान्येषां तृप्तिं न संपादयित्वा नित्यं पुण्यं
नार्जयामि । कृपया शीघ्रमेव मां हत्वा विधेहि पुण्यस्य
भाजनम् ।

इत्थं च पशोस्तस्य वचनमाकर्ण्य मानुषं हृदयं सदयं सलज्ज-
श्च भूत्वा परिवर्तितमभवत् । तदा स राजावादीत्—हे मृगराज !
त्वं गृहं गच्छ । त्वं यर्मात्माऽसि, त्वं गुणवानसि, नाहं त्वां
हन्तुं प्रभुः । अमयं ते प्रयच्छाम्यहम् ।

इति राज्ञो वचः समाकर्ण्य मृगनन्दनः स प्रार्थयत्—
हे राजन् ! यथा भवान् मह्यममयं ददाति, तथैवान्येभ्योऽपि मे
बन्धुभ्यो न दास्यति किम् ?

राजा—अवश्यमेव दास्यामि ।

मृगनन्दनः—तर्हि देहि, इति अहं प्रार्थये ।

ततः स राजा मेरीनादेन सर्वत्र वने खगानां मृगाणां
चामयदानस्य घोषणामकारयत् । सर्वे खगा मृगाश्च राज्ञो-
ऽभयदानस्य घोषणां श्रुत्वा प्रसन्नाः सन्तः मृगनन्दनस्य
धैर्यप्रशंसामकुर्वन् । ततस्ते सुखेनाऽजीवन् । इत्थं च मनस्विनो
धीराः स्वयं जीवन्ति जीवयन्ति चान्यान् । कवयरचेत्थं
नन्दनस्य प्रशंसामकुर्वन्—

सह परिजनेन विलसति धीरो गहनानि तरति पुनरेकः ।
विपमेकेन निपीतं त्रिपुरजिता सह सुरैरमृतम् ॥

दुर्जनेन समं सख्यं न कुर्यात्

कौचित् रयेनकुक्कुटौ मित्रे आस्ताम् । तौ प्रत्यहं मिलतः
स्म, प्रियाणि जल्पतः स्म, दत्तः स्म, आददाते स्म, मोजयते
स्म च परस्परम् ।

एकदा रयेनः कुक्कुटमवादीत्—हे मित्र ! तव जातिः अतीव
अकृतज्ञा, अविनीता चास्ति ।

कुक्कुटः—अये ! कथमेवं कथयसि त्वम् ? केन प्रकारेण
त्रयमविनीताः अकृतज्ञारचेति त्वया ललिताः । कृपया कथयस्व
माम् ।

रयेनः—अस्तु, कथयामि, शृणु त्वम् । पालकाः मानुषाः
धुम्पाकं कृते यवान्, गोधूमान्, तण्डूलानि धान्यानि बहुविधानि

बीजानि च किरन्ति, ओदनं रोटिका मत्स्यानपि च भोक्तुं ददति युष्मभ्यम् । ते समये समये जलमपि पाययन्ति युष्मान्, रक्षन्ति च चिल्लश्येनविडालकुचकुरगोमायुभ्यः । ते निजावासेषु वसन्ति ददति वः, दर्शयन्ति च बहुधा युष्मासु स्नेहम् ।

युयं तु कुक्कुटजातीयाः प्रत्युपकारं, स्नेहं, मैत्रीं, स्वामिषु भक्तिं वापि नाम्नापि न जातु दर्शयथ । अपि तु वैरमाचरथ, पलायध्वं वापि च तान् विहाय यथाऽभिलापम् । नीचाः खलु युयम् ।

उपकारोऽपि नीचानामपकाराय कल्पते ।

पयःपानं भुजङ्गानां केवलं विपवर्धनम् ॥

अस्माकं श्येनानां जातिस्तु श्रूरेष्वपि पालकेषु जनेषु प्रीतिं प्रतीतिं नीतिं च दर्शयति । ते स्वाधीन्येन वने विहरतोऽस्मान् पाशेन बध्नन्ति । ततस्तेऽस्माकं नेत्राणि वद्ध्या बहुतिथं कालं लङ्घयन्ति विवर्जयन्ति च नो निद्रासुखम् । शिञ्जणसमयेऽपि ते निर्दयं दण्डयन्ति नः । ततस्तेऽस्माकं नेत्रबन्धनं मुञ्चन्ति ददति च भोक्तुं शनैः शनैः स्वल्पां पललमात्राम् । ततस्तु ते लब्ध-परिचयेष्वप्यस्मासु विश्वासमकुर्वाणाः रज्ज्वा पादयोः वद्ध्या काकैः कपोते तित्तिरे वा मुञ्चन्ति नः । चुम्बितास्तु वयं यावत् स्याखेटं श्रुत्वा भोक्तुं प्रवर्तामहे, तावदेव स्वामी समागत्यास्माकं भोज्यम् अपाहरति । पालकानामस्माकमेव व्यवहारः चिरं प्रवर्तते ।

ततश्च सम्यक् शिवितानामस्माकं पादभ्यः स्वामी रज्जुं ध्विनत्ति, उड्डापयति चास्मान् गगनेऽन्वाखेटम्, स्वयं भूमौ भावत्यध्वारः । तदापि सुदूरमाकाशे उत्पतन्तोऽपि भट्टित्वेव

स्वामिनं प्रति निवर्तामहे स्वामिभक्ता वयम् । अनेन व्यवहारेण
कीदृशाः स्वामिभक्ताः स्मः श्येना वयमिति सर्वथा ज्ञातुं
योग्योऽसि त्वम् ।

कुक्कुटस्तु श्येनस्येदं वचः श्रुत्वा सादृहासं जहास । श्येनस्तु
भोः ! किं मयात्र किमप्यसत्यमनुचितं वापि कथितम्, येन
प्रोज्ज्वैः अदृहासं करोषि त्वम् ?

ताम्रचूडस्तु—अस्मिन् विषये त्वं न किमपि जानासि, इति
ब्रूयामि, इत्यवदत् ।

कस्तेऽभिप्रायः ? इति श्येनः प्रत्यपृच्छत् ।

कृकवाकुः—श्रूयतां भोः ! यदा तु युष्माकं पालकः नित्यं
युष्मास्वेकतमं गृहीत्वा स्थान्या तैलेन पक्त्वा शाकमिव भक्षयेत्
तदा किं कुर्युः युष्माकं सम्भ्याः सजातीयाः ? किं ते नायसरेयुः
प्राणरक्षायै विहाय कुस्वामिनम् ?

श्येनः—अवश्यमपसरेयुः, विहाय तादृशं किमभ्युम् ।
कृतघ्नास्ते दुर्जनाः, ये पालितानपि स्वयं धनन्ति । परिदृष्टव्या
श्व खलाः खलु युष्माभिः सुदूरात् । इदमत्र युज्यते वक्तुम्—

दुर्जनेन समं सख्यं प्रीतिं चैव न कारयेत् ।

उष्णो दहति चाद्गारः शीतः कृष्णायते कर्म ॥

न तु पुष्टविपुष्टयोः

पुरा प्रशस्तपादो नाम नृपः पाञ्चालदेशं शास्ति स्म ।
द्रुपदः तस्य कनिष्ठः पुत्र आसीत् । स बुद्धिमान् स्वस्थः विनीत-
धामवत् । पिता तं प्रसिद्धेभ्यः गुरुभ्यः शास्त्राणि पाठ-
यति स्म । तदानीं मुनेः भारद्वाजस्य घनुर्वेदाचार्येषु महती
प्रसिद्धिरभवत् । नृपालः पुत्रमादाय मुनेराश्रमपदं समुपाग-
च्छत् । स मुनिं प्रणिपत्य राजपुत्रस्याध्यापनाय प्रार्थयत् । मुनि-
रपि प्रीतः नृपतेः प्रार्थनां पूजयन् राजकुमारस्य शिक्षाभारं
बोद्धुमभ्युपागच्छत् ।

मुनेः भारद्वाजस्य द्रोणो नाम आत्मजः आसीत् ।
आश्रमे सह वसतोः खादतोः पिबतोः पठतोश्च द्रोणद्रुपदयोः
सुगाढा मैत्री अभवत् । मुनेः तयोः समाना प्रीतिरासीत् । द्वौ
अपि तौ शास्त्रेषु अस्त्रविद्यासु च निपुणौ अजायताम् । द्रुपदः
स्वगृहमगच्छत् । स पितुः स्थाने राजाऽभवत् । द्रोणोऽपि स्वपितुः
आश्रमे कुलपतिरासीत् ।

ततः कृतपरिग्रहो द्रोणाचार्यः आश्रमे वसन् बहुतिथं
कालं निनाय । अनन्तरं च दशानां परिवर्तनात् धनस्य क्षये
कलत्रात् संजातपराभवः सोऽर्थकृच्छ्राणि अनुभवन्—

न्याधितस्वार्थहीनस्य देशान्तरगतस्य च ।
नरस्य शोकदग्धस्य मित्रदर्शनमौषधम् ॥

इत्यचिन्तयत् । स राजानं पूर्वमित्रं द्रुपदं द्रुष्टुं पाञ्चालराजधानी-
मुपागच्छत्, अपश्यच्च मित्रं युवराजं द्रुपदम् । परन्तु द्रुपदस्तु न
पूर्वतनः छात्रः द्रुपद आसीत्, स तु राज्यलाभेन संजातगर्वो
घनान्धो विलक्षण एवाभवत् । तस्य तु—

भक्ते द्वेषो जडे प्रीतिररुचिर्गुरुलंघनम् ।

मुखे च कदुता नित्यं धनिनां ज्वरिणामिव ॥

अज्ञायत । स तु दक्षिणस्य द्रोणाचार्यस्य परिचयमपि न मन्यते
स्म । साहाय्यकरणस्य तु कथैव कासीत् । स आचार्यस्य
गौरवमवगणयन् नकारस्य प्रकारान् प्रयुक्ते स्म । अनेन
द्रुपदस्य राज्ञः व्यवहारेण द्रोणाचार्यः तेन सह वैरमन्ववध्नात् ।

ततो द्रोणाचार्यः इन्द्रप्रस्थमयासीत् । भीष्मपितामहस्तं
पाण्डवानां कीरवाणां च शस्त्रविद्यागुरुमकरोत् । यदा च
पाण्डवाः शस्त्रविद्याः समाप्य गुरुदक्षिणां दातुं गुरुम्—‘का
दक्षिणा भवते देया’ इति प्रार्थयामासुः, तदा सः ‘ममावमा-
निनं द्रुपदं वदध्वा आनीयताम्’ इत्यादिशत् । पाण्डवा गुरो-
राज्ञया द्रुपदं वदध्वा तस्याग्रे उपस्थापयाञ्चक्रुः । तथापि पद्मः
दयालुः द्रोणाचार्यः तस्यार्चराज्यमपहत्य जीवन्तमेवावृञ्चत् ।

इत्थं च पराजितस्य द्रुपदस्यावमानना हृदयमस्पर्शत् ।
स द्रोणस्य प्रतिहिंसायै उपायान् अकरोत् । ततः सः—‘शत्रु-
परामवकरो मे पुत्रो भूयाद्’ इति कामनया पुत्रेष्टिं नाम यज्ञ-
मकरोत् । देवप्रसादाद् यज्ञान्नेः कुमारो शृष्टद्युम्नः कुमारी
द्रौपदी च अजायेताम् ।

ततो गच्छति काले कुमारी द्रौपदी युवतिः बभूव । राजा
तां पाण्डवेभ्यो ददौ । कुमारो धृष्टद्युम्नोऽपि सर्वासु विद्यासु
कलासु च लब्धनैपुण्यः यौवनं प्राप । स सर्वानपि पितुः
शत्रून् विजित्य पाञ्चालराजस्य परां प्रतिष्ठां स्थापयाञ्चकार ।
ततः प्रवृत्ते महाभारतीये युद्धे धृष्टद्युम्नः सशास्त्रं द्रोणाचार्यस्य
वधमकरोत् । तदत्रानेन कथायोगेन पुष्टविपुष्टयोः मैत्री न
कन्याणाय भवतीति प्रोक्तम् ।

ययोरेव समं वित्तं ययोरेव समं कुलम् ।
तयोः मैत्री विवाहश्च न तु पुष्टविपुष्टयोः ॥

कुशलः काकः

कश्चित् काकः आसीत् । स पिपासुः अभवत् । जलार्थं स
इतस्ततः अभ्राम्यत् । स कुत्रापि जलं न लभते स्म । पिपासया
घामकण्ठः स एकम् उद्यानम् अविशत् । तत्र स जलेन पूर्णं
कुम्भम् अपश्यत् । स तस्य उपरि उपाविशत् । स पानीयं पातुम्
ऐच्छत् । परन्तु घटे स्वल्पं जलम् अभवत् । स घटस्य तले
स्थितम् उदकम् लब्धुं न अशक्नोत् । स निराशः अभवत् ।
तथापि स धैर्यं नागुञ्चत् । स प्रयत्नम् अकरोत् । स घटं परिवर्तितुं
प्रयतते स्म । घटः गुरुः आसीत् । स महान् आसीत् । काकः

तस्य परिवर्तने न ग्राभवत् । स एकां युक्तिम् अचिन्तयत् । स तस्मिन् घटे लघूनि प्रस्तरखण्डानि प्राक्षिपत् । प्रस्तराणां क्षेपेण जलं घटस्य कण्ठदेशे समागच्छत् । ततः स काकः जलमपिवत् । स स्वथोऽभवत् । अहो ! रक्षिताः प्राणा इति स अकथयत् ।

इत्थं च चतुरः स काकः स्वस्य कौशलेन आत्मनः प्राणान् अरक्षत् । छात्राः ! युष्माभिरपि सदैव प्रयत्नपरैः कौशलेन धैर्यं धरणीयम्, बुद्ध्या प्रवर्तितव्यम्, शक्त्या सोढव्यम्, पराक्रमेण च परिक्रमणीयम् । इत्थं निस्संशयं सफलमनोरथाः भविष्यथ यूयम् । उद्यमपराणामेव दैवं साहाय्यं करोति । यथोच्यते—

उद्यमः साहसं धैर्यं बुद्धिः शक्तिः पराक्रमः ।
पडेते यत्र वर्तन्ते तत्र देवः सहायकृत् ॥

शालेयसुभाषितानि

इस पुस्तक में ५०० जुने हुए सुभाषित श्लोक हैं । यह संग्रह माध्यमिकशालेय छात्रों के लिए प्रकाशित किया गया है । मूल्य ६२ न.पैसे ।

प्राप्तिस्थानम्—
पालमसूतकार्यालयः

भेदः कार्यविनाशाय

पुरा धारायां कश्चिद् विद्वान् ब्राह्मण आसीत् । स
 कदाचिद् धारेश्वरस्य सर्भां गतः, 'कविरस्मि, नृपालं द्रष्टुं
 कामये' इति द्वारपालं न्यवेदयत् । द्वारपालोऽन्तः प्रविश्य
 द्विजस्यागमनं राजानमवचयत् । अनुमतप्रवेशः सोऽपि आशिषो
 ऽप्याहृत्य आसने उपाविशत् । राजा तं पूजयित्वा—'गगनं
 भ्रमरायते' इतीर्षां समस्यां पूरयितुं प्रार्थयत् । सोऽपि च
 क्षणं चिन्तयित्वा—

स्वस्ति श्रीभोजराजाय जगद्देवाय भूभुजे ।

यद्यशःपुण्डरीकान्तर्गगनं भ्रमरायते ॥

इत्यपाठीत् । राजा तु परमः श्रुतः तस्मै रूप्यकाणां सहस्र-
 मेकं सवत्सं धेनुपुगलं चापच्यत् । ततः स विप्रः रूप्यकाणां
 षोडशीं धेनू च ते गृहीत्वा स्वगृहं प्रातिष्ठत् । मार्गे कश्चिद्
 चौरः तस्य धनषोडशीं धेनू चापश्यत् । स विप्रस्य धनं धेनू
 च चोरयितुं मतिमकरोत् । स तं विप्रमन्वसत् । ततो
 नातिदूरं प्रयातान् तान् कश्चिद् भुभुक्षितो राक्षसो न्यभा-
 लयत्, ऐच्छ्य तं युवानं पीनं ब्राह्मणं खादितुम् । सोऽपि
 तानन्दगच्छत् । गोधूलिवेलायां ब्राह्मणः स्वगृहमविशत् ।
 मन्दान्धकारे प्रदोषसमये चौरः गच्छसथापि विप्रस्य गृहमवि-
 शताम् । चौरः गोष्ठस्य कोणेऽतिष्ठत्, राक्षसोऽपि पुनस्तमेव
 कोणमुपागच्छत् । ब्राह्मणो धनं श्रेष्ठिकायां न्यदधात् । धेनू

च दुग्ध्वा पायसं कर्तुं भार्यामवादीत् । ततस्तौ दम्पती भोजनं कृत्वा
 भोजराजस्य औदार्यविषयिकीं बहुविधां चर्चामकुर्वाताम् अगच्छतां
 च दशवादनसमये शयनागारम् । प्रसुप्तयोः तयोश्चौरः—‘कस्त्वम्’
 इति राक्षसमपृच्छत् । सोऽपि च ‘राक्षसोऽहं ब्राह्मणं खादितुमा-
 गतोऽस्मि’ इत्यगदत् । चौरोऽपि च स्वपरिचयम्, आगमन-
 प्रयोजनं च राक्षसं तमकथयत् । स तं राक्षसमवादीत्—

भोः राक्षस ! पश्य, अहमत्र प्रथममागतोऽस्मि, तदहं स्वकार्यं
 त्वत्तः प्राक् साधयितुमर्हामि । यावदहं विप्रस्य धनं धेनू च हरामि;
 तावत्त्वमत्रैव कोणे तूष्णीं तिष्ठ । त्वया प्राग् गृहीतोऽयं ब्राह्मणः
 प्रबुद्धो मम कार्येऽवश्यं करिष्यति विघ्नम्, अतो मौनाय कुरु
 प्रसादम् । इदं चौरस्य वचः श्रुत्वा क्रुद्धो राक्षस आह—

मैत्रं हराम्यहं पूर्वं विप्रं नोचेद् वृथा मम ।

भवेद् गोखुरशब्देन प्रबुद्धेऽस्मिन् परिश्रमः ॥

इत्यवादीत् ।

एवं च तयोः कार्यसिद्धौ मतभेदः समजायत । ततः कल-
 हायमानौ तौ मिथः प्राहरताम् । तं च प्रहारशब्दं निशम्य ब्राह्म-
 णोऽबुध्यत । स कृपाणं गृहीत्वा तं राक्षसं चौरं चापि हन्तुमन्व-
 धावत् । भीतौ च तौ द्वावपि प्रपलाय्य प्राणान् अरक्षताम् ।

इत्थं च मिथो मतभेदाज् जनानां कार्याणि न सिद्ध्यन्ति ।

इदमत्रोच्यते—

नूनं परस्परं भेदो विवादः कलहोऽपि वा ।

कार्यसिद्धेर्विनाशायामद्रायामुकृताय च ॥

पापस्य हेतुलोभः

आसीत् कस्मिंश्चिद् अधिष्ठाने हरिदत्तो नाम ब्राह्मणः ।
 स श्रमेण कृषिं करोति स्म । तथाऽपि सदैव तस्य कालो
 निष्फलोऽगच्छत् । अथैकस्मिन् दिवसे स परिश्रमेणार्तः
 धर्मेण प्रतप्तश्च स्वक्षेत्रमध्ये क्षणं वृक्षच्छायायामस्वपत् ।
 सुप्तोत्थितः स वृक्षस्य मूले वल्मीकोपरि प्रसारितफलं भीषणं
 भुजङ्गं दृष्ट्वाऽचिन्तयत्— ‘नूनमेषा क्षेत्रदेवता मया कदा-
 चिदपि न पूजिता, तेनेदं मे कृषिकर्म विफलं भवति ।
 तदहमस्याः पूजामद्य करिष्यामि ।’ इत्यवधार्य स गृहं गत्वा
 क्षीरमानयत् । ततस्तद् एकस्मिन् शरावे निक्षिप्य वल्मीक-
 स्यान्तिकं गत्वाऽवादीत्— ‘भोः ! क्षेत्रपाल ! मयैतावन्तं
 कालं न ज्ञातम्, यत्त्वमत्र निवससि, तेन तव पूजा न कृता,
 तत्त्वमस्व साम्प्रतम् ।’ एवमुक्त्वा स दुग्धं निवेद्य पुष्पाणि
 च वल्मीकमुखे विकीर्य गृहाभिमुखं प्रायात् ।

अन्यस्मिन् प्रभाते यावद् आगत्य पश्यति, तावद् दीनारमेकं
 शरावे दृष्टवान् । एवं च स प्रतिदिनमेकाकी समागत्य सर्पाय
 तस्मै क्षीरं ददाति, गृह्णाति चैकैकं दीनारम् ।

अथैकस्मिन् दिवसे वल्मीकं क्षीरानयनाय पुत्रं निपुज्य
 स ब्राह्मणो ग्रामान्तरमगच्छत् । पुत्रोऽपि क्षीरं तत्र नीत्वा
 संस्थाप्य च, पुनः गृहं प्रत्यागच्छत् । अन्यस्मिन् दिने स तत्र
 गत्वा दीनारमेकं दृष्ट्वा गृहीत्वा चाचिन्तयत्— ‘नूनं सीवर्ष-

दीनारपूर्णोऽयं बल्मीकः, तदेनं शुजङ्गं हत्वा सर्वमेकवारं किं न ग्रहीष्यामि' इति तस्य हृदि लोभः उदभवत् ।

लोभेन बुद्धिरचलति लोभो जनयते तृषाम् ।

तृषातो दुःखमाप्नोति परत्रेह च मानवः ॥

ततोऽन्येद्युः लुब्धेन तेन ब्राह्मणकुमारेण दुग्धदानसमये स सर्पः लगुडेन शिरसि ताडितः । स च दैववशाद् अमुक्-
जीवितो रोपात्तं ब्राह्मणकुमारं तीव्रविषैः दशनैः तथाऽदशत्
यथा स सद्यः पञ्चत्वमगच्छत् ।

अथ पुनरपि स ब्राह्मणः प्रत्युपे क्षीरं गृहीत्वा बल्मीकमुपेत्य
तारस्वरेण सर्पमस्तौत् । तदा सर्पो बल्मीकान्तर्लीन एव ब्राह्मणं
प्रत्युवाच—हे ब्राह्मण ! त्वं लोभाविष्टः पुत्रशोकमपि विहाय
अत्रागतः । लुब्धो जनः कस्यापि मित्रं न भवतीति मन्ये—

लोभः सदा विचिन्त्यो लुब्धेभ्यः सर्वतो भयं दृष्टम् ।

कार्याकार्यविचारो लोभाविमूढस्य नास्त्येव ॥

तदितः परं तव मम च प्रीतिः नोचिता । सुवर्णदीनारलुब्धेन
त्वं पुत्रेणाहं ताडितः, मया च स दष्टः । कथं मया तस्य लगुड-
प्रहारो विस्मर्त्तव्यः ? त्वयापि च कथं पुत्रशोकदुःखं विस्मर्त्तव्यम् ?
इत्युक्त्वा स बहुमूर्ख्यं हीरकमणिमेकं तस्मै ब्राह्मणाय दत्त्वा—'पुन-
स्त्वया नात्रागन्तव्यम्' इत्युपदिश्य च विवरमविशत् । ब्राह्मणोऽपि
मणिं गृहीत्वा पुत्रबुद्धिं निन्दन् स्वगृहमगच्छद् अथैव श्लोकमिमम्—

लोभः प्रतिष्ठां पापस्य प्रघ्नतिलोभ एव च ।

द्वेषक्रोधादिजनको लोभः पापस्य कारणम् ॥

गत १४ वर्षों से प्रकाशित अपने क्षेत्र का अद्वितीय
संस्कृतभासिकपत्र

संस्कृत को सरल, सुलभ, सर्वग्राह्य बनाने के लिए

बालसंस्कृतम्

- आपके भारतीयत्व का पुष्ट प्रमाण होगा ।
- प्रारम्भिक संस्कृत छात्रों की कठिनाइयों को दूर करेगा ।
- आपको दृढात् संस्कृतानुरागी बनाएगा ।
- सभी भारतीय भाषाओं को जोड़ने वाली कड़ी होगा ।
- भारतीय संस्कृति और सभ्यता को सामने रखेगा ।
- आपके व्यवहार ज्ञान की वृद्धि में सहायक होगा ।
- आपको संस्कृत की सरलता और भद्रता का परिचय देगा ।

आज ही ग्राहक बनिज !

वार्षिकशुल्क पाँच रुपए !

प्राप्ति स्थानम्—

बालसंस्कृत कार्यालयः

आगत रोड, घाट रोपर, बम्बई-७७

दिल्ली शाखा—

२०, कोटला रोड, नई दिल्ली-१

अस्माकं प्रकाशनानि

एकस्य प्रतेः मूल्यम्
रु० न. पै.

संस्कृतव्याहारः	भागाः १—५	०.७५
सप्त विभक्तयः		०.७५
पञ्च सन्धयः		०.७५
संस्कृतप्रवेशिका	भागाः १—३	०.७५
बालनीतिकथाः	भागाः १—८	०.६३
संस्कृतसोपानम्	भागाः १—३	१.२५
प्रदेलिकारतकम्		०.५०
समासाः		०.५०
संभाषा	भागाः १—५	०.६२
संभाषा English	भागाः १—५	०.६२
लौकिकन्यायरत्नसञ्जुषा		०.२५
संस्कृतप्रबन्धचन्द्रिका	भागाः १—३	१.२५
सुन्दरं संस्कृतम्	भागाः १—३	०.७५
भारतीयाः महापुरुषाः		१.२५
कुमारसंभवम्	(संचित्तगद्यम्)	०.७५
रघुवंशम्	(संचित्तगद्यम्)	०.७५
अक्षरप्रमाणम्		०.७५
लघुनिबन्धावली		१.००
संस्कृतवर्णमाला		१.००
कृदन्ताः		०.५०
शालेयमुमापितानि		०.६०
प्राप्ति स्थानम्—		

बालसंस्कृतकार्यालयः

आगरा रोड, घाटकोपर, बम्बई-७७

दिल्ली शाखा—

२०, फोटला रोड, नई दिल्ली-१